

Hungarológiai Közlemények

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA 2022/3

Hungarológiai
Közlemények

Hungarološka
saopštenja

Papers of
Hungarian Studies

Folyóiratunk nemzetközi
adatbázisokban:

Indeksirano u:

Indexed by:

Támogatóink:

Štampanje ovog broja pomogli su:

The issue was supported by:

Министарство просвете,
науке и технолошког развоја

MEGVALÓSULT
A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

ETO: 821.511.141+811.511.141

ISSN 0350 2430 (Print)
ISSN 2406-3266 (Online)

Hungarológiai Közlemények

AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉKÉNEK
FOLYÓIRATA

2022. LIII. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM XXIII. évf. 3. sz.

ÚJVIDÉK
2022/3

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének lektorált tudományos folyóirata

Megjelenik évente négyszer

Fő- és felelős szerkesztő: Toldi Éva tanszékvezető
(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

A kiadásért felel: Ivana Živančević-Sekeruš dékán
(Bölcsészettudományi Kar, Újvidéki Egyetem, Szerbia)

Szerkesztőbizottság

Berszán István

(Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet,
Kolozsvár, Románia, iberszan@yahoo.com)

Csernicskó István

(II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvi Kutatóintézet, Beregszász,
Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Gintli Tibor

(Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modern Magyar Irodalomtörténeti
Tanszék, Budapest, Magyarország, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Nemes Péter

(Indiana Egyetem, Globális és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék,
Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Jyväskyläi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészeti és Kultúratudományi Intézet, Jyväskylä
Finnország, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Thomka Beáta

(Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Irodalomtudományi
Doktori Iskola, Pécs, Magyarország, thomka.beata@pte.hu)

Andrić Edit

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, andrice@sbb.rs)

Utasi Csilla

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, csilla.utasi@gmail.com)

A kéziratokat a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség
(hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére várjuk.

UNIVERZITET U NOVOM SADU

Hungarološka saopštenja

FILOZOFSKI FAKULTET
GODIŠTE LIII-3/XXIII-3

NOVI SAD
2022/3

HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA

Recenzirani naučni časopis Odseka za hungarologiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Novom Sadu

Izlazi kvartalno

Glavni i odgovorni urednik: Eva Toldi, šef odseka

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Srbija,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Za izdavača: Ivana Živančević-Sekeruš, dekanica

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija)

Uređivački odbor

Ištvan Bersan

(Univerzitet Babeş–Bolyai, Filozofski fakultet, Institut za mađarski jezik, Cluj-Napoca, Rumunija,
iberszan@yahoo.com)

Ištvan Černičko

(Transkarpatska mađarska viša škola „Ferenc Rakoci II”, Lingvistički istraživački centar „Antal Hodinka”,
Beregovo, Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(Univerzitet ELTE, Filozofski fakultet, Odsek za modernu književnu istoriju, Budimpešta, Mađarska,
gintli.tibor@btk.elte.hu)

Peter Nemeš

(Univerzitet Indiana, Fakultet za globalne i međunarodne studije, Odsek za međunarodne studije,
Blumington, SAD, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Univerzitet Jiveskile, Filozofski fakultet, Odsek za umetnost i kulturne studije, Jiveskile, Finska,
tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beata Tomka

(Univerzitet u Pečuju, Filozofski fakultet, Odsek za modernu istoriju i teoriju književnosti,
Doktorski program za književne studije, Pečuj, Mađarska, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
andrice@sbb.rs)

Čila Utaši

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
csilla.utasi@gmail.com)

Rukopise slati na adresu glavnog urednika (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) ili redakcije
(hungar@ff.uns.ac.rs).

UNIVERSITY OF NOVI SAD

Papers of Hungarian Studies

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
VOLUME LIII-3/XXIII-3

NOVI SAD
2022/3

PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Peer-reviewed Academic Journal of the Department of Hungarian Studies

A quarterly publication

Editor-in-Chief: Éva Toldi, Head of Department

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Responsible Editor: Ivana Živančević-Sekeruš, Dean

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Serbia)

Editorial Board

István Berszán

(Babeş-Bolyai University, Faculty of Letters, Department of Hungarian Literary Studies, Romania,
iberszan@yahoo.com)

István Csernicskó

(Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, Antal Hodinka Linguistic Research Center,
Beregovo, Ukraine, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(ELTE University, Faculty of Arts, Department of Modern Hungarian Literary History, Budapest,
Hungary, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Péter Nemes

(Indiana University, School of Global and International Studies, Department of International Studies,
Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Jyväskylä,
Finland, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beáta Thomka

(University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Modern Literatures and Literary Theory,
Doctoral Programme for Literary Studies, Pécs, Hungary, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, andrice@sbb.rs)

Csilla Utasi

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
csilla.utasi@gmail.com)

All manuscripts should be submitted by e-mail to the Editor-in-Chief (eva.toldi@ff.uns.ac.rs)
or the Editorial Office (hungar@ff.uns.ac.rs).

TARTALOM

KONTRA Miklós: Városi dialektológia Magyarországon (BUSZI és SZÖSZI)	1–12
FORGÁCS Tamás: Tabuizálás mint a frazeológiai változás forrása	13–24
ANDRIĆ Edit: Gondolatok egy készülő kétnyelvű frazeológiai szótár kapcsán	25–38
KADVÁNY Gergely: A foglalkozást jelölő főnevek nyelvpolitikai kérdéseiről – különös tekintettel az olasz nyelvre	39–50
ROSENBERG Mátyás: A beás helységnevek sztenderdizáció előtt	51–68
SIPOS Mária: Fiktív mozgás a magyar lokatív mondatokban	69–83
SZABÓ Réka: Az <i>ész</i> és az <i>elme</i> konceptualizációja az ómagyar korban	84–95
GERGELY Viktória – VANČO Ildikó: A szövegértési képességek önreflexiós megítélése és a tényleges teljesítmény közötti viszony vizsgálata	96–107

CONTENTS

KONTRA, Miklós: Urban dialectology in Hungary (<i>The Budapest Sociolinguistic Interview and the Szeged Sociolinguistic Interview projects</i>)	1–12
FORGÁCS, Tamás: Tabooization as a source of phraseological change	13–24
ANDRIĆ, Edit: Some thoughts about a bilingual phraseological dictionary – Work in progress	25–38
KADVÁNY, Gergely: On the language policy of nouns denoting professions – with special reference to Italian	39–50
ROSENBERG, Mátyás: Bayash place names before standardization	51–68
SIPOS, Mária: Fictive motion constructions in Hungarian locative sentences	69–83
SZABÓ, Réka: Conceptualization of the words <i>ész</i> and <i>elme</i> in Old Hungarian	84–95
GERGELY, Viktória – VANČO, Ildikó: The relationship between critical self-reflection and actual performance in reading comprehension	96–107

SADRŽAJ

Mikloš KONTRA: Gradska dijalektologija u Mađarskoj (Projekti „BUSZI“ i „SZÖSZI“)	1–12
Tamaš FORGAČ: Tabuiziranje kao izvor frazeoloških promena . . .	13–24
Edit ANDRIĆ: O Mađarsko-srpskom frazeološkom rečniku	25–38
Gergelj KADVANJ: <i>Nomina professionalis</i> u svetlu jezičko-političkih pitanja – sa posebnim osvrtom na italijanski jezik	39–50
Maćaš ROSENBERG: Pred standardizaciju toponima u Bojašu . . .	51–68
Maria ŠIPOŠ: Fiktivno kretanje u mađarskim lokativnim rečenicama	69–83
Reka SABO: Konceptualizacija <i>pameti</i> i <i>uma</i> u staromađarskom dobu	84–95
Viktorija GERGELJ – Ildiko VANČO: Analiza odnosa između samovrednovanja sposobnosti razumevanja teksta i stvarnog učinka	96–107

KONTRA Miklós

Károli Gáspár Református Egyetem
Budapest, Magyarország
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Beregszász, Ukrajna
kontram@gmail.com

VÁROSI DIALEKTOLÓGIA MAGYARORSZÁGON (BUSZI ÉS SZÖSZI)¹

Urban dialectology in Hungary

*The Budapest Sociolinguistic Interview and the Szeged Sociolinguistic
Interview projects*

Gradska dijalektologija u Mađarskoj (Projekti „BUSZI“ i „SZÖSZI“)

A városi dialektológia William Labov munkásságával kezdődött az 1960-as évek közepén az Egyesült Államokban. Magyarországon az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1985-ben kezdődtek meg az élőnyelvi (szociolingvisztikai) kutatások. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (röviden: BUSZI) az első jelentős magyar beszélt nyelvi kutatás volt, a terepmunkája 1987-ben (50 interjú), majd 1988–89-ben (200 interjú) zajlott. A lejegyzés, kódolás, ellenőrzés, majd az adatbázis létrehozása és kutathatóvá tétele 2008-ig tartott. A dolgozat bemutatja a 2021-ben megjelent *Tanulmányok a budapesti beszédről* című könyvet, majd röviden szó lesz a BUSZI „kisöccséről”, a Szegedi Szociolingvisztikai Interjúról (SZÖSZI) is. *Kulcsszavak:* városi dialektológia, szociolingvisztikai interjú, nyelvi variabilitás és változás, BUSZI, SZÖSZI

---

¹ Ez a tanulmány részben az NKFIH K 138 827. számú, Nyelvi vélekedések mintázatai Szegeden és környékén – Perceptuális dialektológiai vizsgálat című pályázat támogatásával készült.

Bevezetés

Előljáróban szót kell ejteni a magnetofonról, ami egy olyan technikai eszköz, ami a nyelvészeti kutatásokat nagyon megváltoztatta a korábbiakhoz képest. A magnetofon előtt a nyelvészeti vizsgálatoknak a beszédre (vagyis nem az írott szövegekre) vonatkozó része maximum 10-12 szavas mondatokat elemzett, mivel hosszabb beszédrészeteket nem lehetett megjegyezni, pláne nem rögzíteni. A magnó a vizsgálható szövegek terjedelmét nagyon megnövelte, s ráadásul a felvett szöveg bármikor, bárhányszor újra meghallgathatóvá vált. A magnetofon új korszakot és új távlatokat nyitott a beszéd kutatásában.²

A magyar nyelvészetben a hagyományos nyelvjáráskutatásnak, vagyis a falusi idős parasztok kérdőíves kikérdezésének már jelentős múltja volt a múlt század 80-as éveiben (pl. Végh 1959, Deme–Imre szerk. 1968–1977, továbbá: Penavin 1966, 1969 stb.), de a városi dialektológia (lásd: Chambers–Trudgill 1980, 54–64, 82–100) szűz terület volt és sok jelentős nyelvész idegenkedett tőle. A magyar beszéd magnetofonos vizsgálata pedig gyerekcipőben járt még a 80-as évek közepén is (de vö. Balogh szerk. 1993). Gondoljunk bele: elméleti és gyakorlati szempontból a *kvantitatív szociolingvisztika* létrejöttéig a nyelvészeti elemzéseket készítők nagyrészt úgy készítették elemzéseiket, hogy nem tudták, hogy egy-egy országban hogyan beszél a legtöbb ember, ezért aztán sok fontos nyelvi adatról fogalmuk sem volt.³ A városi dialektológia kapcsán célszerű idéznünk még egyszer Chamberst és Trudgillt (1998, 188): A dialektológia, ha nem központi eleme a szociolingvisztika, relikvia, ereklye.⁴

Elméleti és módszertani szempontból a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) néven ismert kutatás leginkább Labov (1966, 2006, 1984, magyarul

---

² 2021. január 6-án, amikor Labov az Amerikai Tudományos Akadémia rangos Talcott Parsons-kitüntetését vette át, a következő megjegyzést tette a magnetofonról: “[At Columbia University in the 1960s] I found that linguistics had a very different mode of gathering data [than I had been used to as an industrial chemist]: asking somebody, “Can you say this?”, or relying perhaps on introspection. It occurred to me that the field could profit by the adoption of this new invention, the tape recorder, that preserved what people actually did say. And it was good that I brought my numerical habits with me, because I found that the variation in the way people said the very same words could be measured, and shown to be subject to a number of social parameters.” <https://www.amacad.org/events/honoring-labov>, 18:40–19:16. (2021. nov. 27.)

³ “Linguists and dialectologists remained, as they still remain to a considerable extent, ignorant about the way in which most people in England (and elsewhere) speak, and have therefore been missing out on a great deal of linguistic data” (Chambers–Trudgill 1980, 55).

⁴ “Dialectology without sociolinguistics at its core is a relic. No serious perspective on dialectology can grant urban research and variation theory less than a central role.”

1988; lásd még Kontra 2018) munkáin alapult. Fontos előmunkálatunk volt a gazdagréti kábeltévé anyagából válogatott részletek sok szempontú elemzése (Kontra szerk. 1988) – elkészült a 20 perces felvétel intonációs átírata, s tanulmányok születtek a szünetjelölésről, a megnyilatkozashatárok jelöléséről, a témaismételő névmásokról, a beszélt nyelvi szövegalkotásról és a nemverbális közlésekről.

A BUSZI kutatási céljai

Vizsgálataink fő céljai a következők:

- az eddigi írott korpuszokon vagy egy-két nyelvész intuícióján alapuló leírások módosítása, kiegészítése jelentős mennyiségű nyelvi korpusz elemzése, valamint a nyelvhasználat kísérletes vizsgálata (elicitáció) révén,
- a szociológiailag minél pontosabban leírt, különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata,
- a stílusok vizsgálata, vagyis a beszélőknek saját beszédüket kísérő figyelmük nagyságától függő változatok leírása,
- olyan adatok felvétele, amelyek lehetővé teszik bizonyos nyelvi változások vizsgálatát, ha hasonló adatfelvételek készülnek 10–20–30 év múlva.⁵

Az interjú és a vizsgálati eszközök

Az interjú és a vizsgálati eszközök jelentős része a klasszikus labovi interjú (Labov 1984) magyar viszonyokra adaptált változata.

A BUSZI-2 egydimenziós tesztadatait Kontra és Borbély (2010) közölte. Az interjút két nagy részből állnak: irányított beszélgetésekből és tesztekből. Ez utóbbiak közé tartoznak a

- szóbeli mondatkiegészítő feladatok,
- bekezdésnyi szövegek lassú és gyors felolvasásai,
- minimális párok felolvasása,
- 5-6 szóból álló listák felolvasása,
- egy „Azonos vagy különböző?” teszt,
- egy „Melyik a helyes?” teszt,

⁵ Ez a célunk nem valósult meg – 1987-től máig eltelt 34 esztendő, és nyoma sem látszik semmilyen szándéknak, pláne nem kísérletnek egy megismételt vizsgálatra.

- egy „Ön hogyan szokta ejteni?” teszt,
- egy szóelicitációs feladat,
- még egy mondatkiegészítő feladat,
- a riporter teszt,
- egy szemantikai feladat (a Demográfia teszt)
- s végül a kapcsolkiszedő-teszt.

Az irányított beszélgetések az 1. ábrán látható társalgási modulokat tartalmazzák. Ezek között voltak kötelező és választható modulok, és több modul a terepmunkásnak a bevezető szöveg szó szerinti elmondásával kellett indítania. A beszélgetések minimálisan 30 percig tartottak.

BIO	önéletrajz
CSA	család
ISK	iskola
ISZ	iskola (folyt.)
FÉL	félelem
MUN	munka, foglalkoztatottság
Q01	köztes beszélgetés
NYE	nyelv
SZI	szabadidő
VAL	vallás
ETN	etnikumok
CMÖ	cigányok
HAL	halálveszedelem
TEM	tegezés, magázás
JÁT	játék
BŰN	utcai bűnözés
GYE	gyerekkor
VER	verekedés
SZE	udvarlás
HÁZ	házasság
HAL	halálveszedelem
ÁLM	álmok
BAR	barátok
ABO	abortusz
ATO	atomerőművek
HUM	humor

1. ábra. A BUSZI-2 társalgási moduljai (az egyik interjú moduljainak sorrendjében)

Adatközlők

A BUSZI-2-ben 50 interjút készítettünk 1987-ben, kvóta mintával, vagyis 10 tanárt, 10 egyetemistát, 10 bolti eladót, 10 gyári munkást és 10 szakmunkástanulót kérdeztünk ki.

A BUSZI-3-ban és BUSZI-4-ben 200 interjút készítettünk 1988–89-ben, *reprezentatív* mintával, olyan mintával, ami életkor, nem és iskolázottság szempontjából pontosan megfelelt az akkori felnőtt, írástudó fővárosi lakosság összetételének. Megemlítem, hogy a szocializmus végnapjaiban címkártya alapján felkeresett adatközlőink némelyike elutasította a részvételt, de az elutasítás mértéke nem volt jelentős. Ellentétben a 2013–15-ben folytatott Szegedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI) kutatásunkkal, amikor egy reprezentatív minta 135 felnőtt tagjából csak 58 vett részt a kutatásban, 77 főt (57%) a „barátom barátja” módszerrel találtunk meg (Kontra–Németh–Sinkovics 2016, 57–58), vagyis a szegedi minta nem reprezentatív.⁶

Terepmunkások

A BUSZI-ban gyakorlatilag nem volt módunk arra, hogy nyelvészek készítsék az interjúkat, ezért szociológusokat és egy tanárnőt tanítottunk meg az interjúzás csínjára-bínjára (Kontra 2021, 23–28). A SZÖSZI-ben azonban már magyar szakot végzett, az *ö-ző* nyelvjárást anyanyelvükként beszélő nyelvészek voltak a terepmunkásaink (Kontra–Németh–Sinkovics 2016, 72). Mindkét eljárásnak vannak előnyei is, hátrányai is, miként abból is tanulhatunk, ha ugyanazzal az adatközlővel két eltérő beszédű (egy *ö-ző* és egy *e-ző*) terepmunkás készít interjúkat, különböző időpontokban (Németh–Kontra–Sinkovics 2015).

A korpusz

A BUSZI beszélt nyelvi korpusz létrehozása, vagyis a felvételek lejegyzése, kódolása, ellenőrzése és számítógépes adatbázissá alakítása szakképzett

---

⁶ Ehhez vö. a következő részletet Hann Endre, a Medián közvélemény-kutató cég igazgatója interjújából:

Kérdés: Hogyan működött a közvélemény-kutatás a szocializmusban? Nehezen tudom elképzelni, hogy szabadon elmondták önöknek az emberek a valódi véleményüket.

Válasz: Pedig így volt. Sokkal könnyebb volt bejutni az emberekhez, mint ma, amikor már a lépcsőházban elakadunk. Tárt karokkal fogadtak bennünket, kínálgattak, marasztaltak. Azt gondolhatták, így eljut a szavuk a döntéshozókig (Hamvay 2021).

nyelvészeknek bő két évtizedes munkájába került. A magyar nyelvészetben korábban nem készült ilyen színvonalú beszélt nyelvi korpusz. Értendő ez a beszédfelvételekre is és az elvégzett korpuszépítő munka minőségére és mennyiségére egyaránt.

A szövegeket tartalmazó adatbázisban 268 000 szövegszó van, ebből az adatközlők 173 000 szövegszót mondtak ki, a terepmunkások pedig 95 000-et. Az irányított beszélgetések összesen 3 135 764 karakter terjedelműek. A legrövidebb interjú 1900 szavas, a leghosszabb 15 000 szavas volt. Nagyjából 25 000 különféle, szón belül kódolt jelenséget (pl. *l*-kiesés, *t*-kiesés, *-bVn* helyett *-bV* stb.) találhatunk benne, körülbelül 25 000 szünetet és 10 000 hezitációt. Az interjúk összesen 80 órát tesznek ki.

A vizsgált nyelvi változók interjúbeli gyakoriságát először Újvidéken mutatuk be 1989 őszén, a 2. Élőnyelvi Konferencián, lásd: Reményi 1989 és 2021. A konferencia kötetét Papp György szerkesztette, ez 1989-es évszámmal, de a háború miatt két év késéssel jelent meg. És persze ő szerkesztette a 2001-es újvidéki konferencia kötetét is.

Mire jó egy ilyen korpusz?

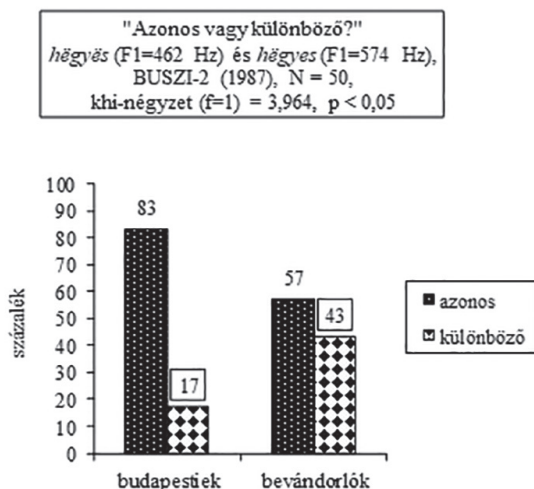
Ha átfutja az ember a *Tanulmányok a budapesti beszédről* című könyvünk tartalomjegyzékét (Kontra–Borbély szerk. 2021), rögtön látja, hogy a következő területekről készültek elemzések: hangtan, alaktan, mondatan, szókincs, stílus, diskurzus, nyelvi bizonytalanság stb. Ez a korpusz nagyon sok nyelvészetileg izgalmas, fontos kérdés vizsgálatát teszi lehetővé, olyan kérdéseket is, amelyeket korábban meg se fogalmaztak, nemhogy vizsgáltak volna.⁷

Az eredmények közül kettőt mutatok be, futólag.

(1) Többek között megvizsgáltuk azt a kérdést, hogy van-e Budapesten zárt *ë* (Hattyár–Kontra–Vargha 2021), s ebben a vizsgálatban azt a kérdést is fölítettük, hogy van-e különbség az echte budapestiek és az oda bevándoroltak között abban, hogy fölismerik-e a *hëgyës* 'szürös' és a *hëgyes* 'hegyvidékes' közötti jelentésbeli különbséget az „Azonos vagy különböző?” tesztünkben. Amint a 2. ábra mutatja, a 29 echte budapesti 17%-a ítélte a két szót különböző jelentésűnek, szemben a 21 bevándorló 43%-ával, ami statisztikailag jelentős különbség. Ezt a perцепciós különbséget bizonyos fokig tekinthetjük a bevándorlók nyelvjárási kompetenciája továbbélésének is.

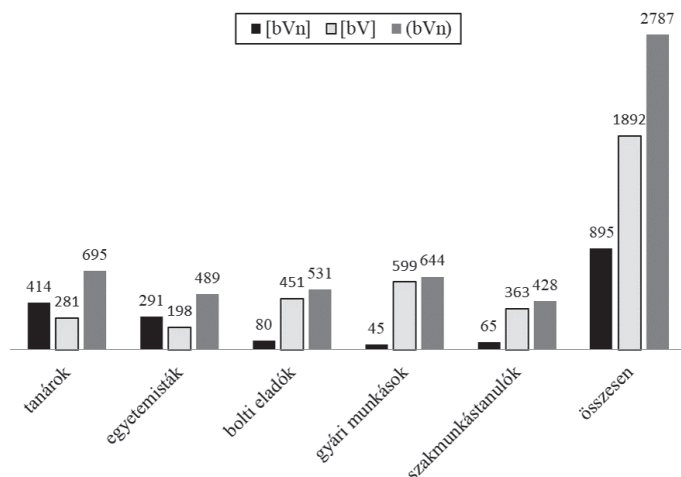
⁷ Nem túloztam, amikor a 2021. október 5-i könyvbemutatón (<https://www.youtube.com/watch?v=jvNEKKmGQgk>) (2021. nov. 27.) azt mondtam, hogy a BUSZI alapján 30 doktori (PhD) disszertációt lehetne készíteni.

2. ábra. A bevándorlás hatása a *hëgyës* 'szúrós' és a *hëgyes* 'hegyvidékes' jelentésbeli különbségének megítélésére, BUSZI-2

(2) A BUSZI-kutatásokról megtudtuk, hogy a normális magyar beszédben⁸ a *-ban/-ben* rag *-n* hangját csak az esetek egyharmadában ejtjük ki, és ebben jelentős társadalmi különbségek is vannak, amint a 3. ábra mutatja. Erről eddig fogalma sem lehetett a magyar nyelvészeknek, mivel sosem vizsgálták meg ekkora korpuszon s ilyen precizitással az *n*-törlést. Az ábra megmutatja, hogy a BUSZI-2 50 adatközlőjének összesen 2787 potenciális *-ban/-ben* ragját elemeztük, s azt találtuk egyebek mellett, hogy a tanárok és egyetemisták eltérnek a bolti eladók, gyári munkások és szakmunkástanulók csoportjától abban, hogy az előbbiek többször ejtik ki az *n*-et mint ahányszor törlik, az utóbbiak viszont sokkal gyakrabban törlik, mint kiejtik. A *-ban/-ben* rag jövőbeli vizsgálata további fontos kérdéseket rejthet magában, pl. (a) mi a szerepe a fonológiai környezetnek? s (b) mi a szerepe a beszédstílusnak?

⁸ Talán túlzok, amikor *normális magyar beszéd*ről írok, de itt öt foglalkozási csoporthoz tartozó 50 budapesti ember legalább félórás irányított beszélgetéseiről van szó, s a beszéd témák is szerteágazóak.

3. ábra. A (bVn) realizációi a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben foglalkozási csoportonként, Mátyus (2011, 306) alapján. Az összes adat száma: 2787

Néhány megjegyzés a SZÖSZI-ről

A *Szeged nyelve a 21. század elején* című könyvünk (Kontra–Németh–Sinkovics 2016) öt éve jelent meg, s a magyarországi városi dialektológia második gyümölcse. Ebben a kutatásban jelentős mértékben építettünk a BUSZI tapasztalataira, de sok újítást is bevezettünk. Az egyik újításunk az volt, hogy összehasonlítottuk egy 42 éves édesanya és 12 éves lánya beszédét és attitűdjét. Könyvünkben közöltük az édesanya 141 perces és lánya 42 perces interjújának átíratát (összesen 72 oldal) is és három oldalon elemeztük az eltéréseket. Ebből egyetlen táblázatot mutatok itt be a könyv 181. oldaláról:

Adat- közlő	Szótag típusa								Összes szótag %	
	Tő első szótagja %		Tő nem első szótagja %		Véghangzó %		Toldalék %			
	e	ö	e	ö	e	ö	e	ö	e	ö
K36N	24,1	75,9	38,4	61,6	11,3	88,7	18,1	81,9	21,5	78,5
L11N	92,2	7,8	100	0	100	0	100	0	95,6	4,4

1. táblázat. K36N (édesanya) és L11N (lánya) ö-zése

Jól látható, hogy anya és lánya nagyon eltér beszédében, az előbbi az összes *ö*-zhető szótag 78,5%-át ejtette *ö*-vel, lánya viszont csak 4,4%-ban *ö*-zött. A két közölt interjú azt is megmutatja, hogy mennyire erős a kortárs diákcsoport hatása a 12 éves tanuló *ö*-ző nyelvhasználattal kapcsolatos attitűdjeire és beszédére, és ugyanakkor mennyire jelentéktelen a családi környezeté.

Végül, a SZÖSZI egyik terepmunkásának dilemmáit bemutatandó, lejátsszok (bemutatok) egy rövid felvételt. A kérdés az, hogy ha az *ö*-zést vizsgáljuk, mi a jobb, ha a terepmunkás *ö*-zve beszél, vagy az, ha *e*-zve. Íme az átirat:

„Miközben az interjúkat készítjük a Szeged nyelve és népe kutatás során, nagyon sokszor kerülök abba a helyzetbe, hogy *ö*-ző terepmunkásként egy *e*-ző adatközlővel találkozom. Ez rettentő rossz érzés tud lenni, mert alapvetően ez egy bizalmi alapon működő dolog, és ha a másik nem *ö*-zik, nyilván nem tehet róla, nem ez az anyanyelvjárása... akkor válik nagyon kellemetlenné a dolog, amikor kifejezetten az *ö*-zésről beszélünk és amellett, hogy nem *ö*-zik, még stigmatizálja is az *ö*-zést, és ugye nekem az a dolgom, hogy a hipotézisünk szerint az *ö*-zés *ö*-zést vált ki, a dolgom ugye az, hogy végig *ö*-zsek, még akkor is, hogyha a helyzet abszolút kellemetlen számomra, s ilyenkor tényleg azt érzem, hogy tíz-tizenöt centivel alacsonyabb vagyok mint a másik ember, pláne hogyha olyan megjegyzéseket tesz, hogy az *ö*-zés és egyáltalán a nyelvjárási beszéd az iskolázatlansághoz köthető, vagy hát az alacsonyabb igényekkel rendelkező élethez köthető, kifejezetten csak falusi vagy paraszti világból származóak őrzik meg a nyelvjárásokat, akik nem képesek alkalmazkodni a városban zajló élethez. Úgyhogy rettentő rossz érzés alacsonyabbnak lenni. És ennek ott az ellenkezője, amikor pedig egy teljesen ugyancsak *ö*-zővel találkozok, teljesen jó hangulatú beszélgetések alakulnak ki... és ezzel nem azt mondom, hogy egy *e*-zővel nem alakulhat ki jó hangulatú beszélgetés, de határozottan familiárisabbnak érzem az egészet hogyha, hogyha, hogyha egy röndös embőrral beszélgetők.”

Irodalom

- Balogh Lajos szerk. 1993. *Szöveggyűjtemény a táji nyelvváltozatok köréből*. (Linguistica, Series B, 2.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter. 1980. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter. 1998. *Dialectology*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.

- Deme László – Imre Samu szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hamvay Péter. 2021. Portré: Hann Endre, a Medián igazgatója. *HVG* okt. 28., 66.
- Hattjár Helga – Kontra Miklós – Vargha Fruzsina Sára. 2021. Van-e Budapesten zárt *ë*? In Kontra Miklós – Borbély Anna szerk., *Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. 147–164. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kontra Miklós. 2018. A 90 éves William Labov, a társadalmilag reális nyelvészet megalkotója. *Magyar Nyelv* 114. 1–22.
- Kontra Miklós. 2021. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú története. In Kontra Miklós – Borbély Anna szerk., *Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. 19–41. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kontra Miklós – Borbély Anna. 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport. http://www.nytud.hu/buszi/B2_tesztadatok.pdf (2021. nov. 27.)
- Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs. 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kontra Miklós szerk. 1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. (Linguistica, Series A, 1.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. <http://mek.oszk.hu/08700/08712/08712.pdf> (2021. nov. 27.)
- Kontra Miklós – Borbély Anna szerk. 2021. *Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Labov, William. 1966. *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics.
- Labov, William. 1984. Field methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In Baugh, John & Sherzer, Joel (eds.), *Language in Use: Readings in Sociolinguistics*. 28–53. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- Labov, William. 1988. „A nyelvi változás és változatok”: Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai figyelő* 4 (4): 22–48. Ford. Galántai Vera. [Labov 1984 fordítása]
- Labov, William. 2006. *The Social Stratification of English in New York City*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mátyus Kinga. 2011. *-ba, -ban* elméletben és gyakorlatban: A (BVN) változó variabilitása a BUSZI-2 öt foglalkozási csoportjában. In Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita szerk., *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. 303–311. Budapest–Beregszász: Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete.
- Németh Miklós – Kontra Miklós – Sinkovics Balázs. 2015. Two Fieldworkers’ Effects on a Respondent’s Language Use in Szeged, Hungary. *Studia Linguistica Hungarica*, Volume 30. 73–83.

- Papp György szerk. 1989. *Hungarológiai Közlemények* 21 (3): 80.
- Papp György szerk. *11. Élőnyelvi Konferencia*. Tanulmányok (különszám). Újvidék.
- Penavin Olga. 1966. *A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Penavin Olga. 1969. *A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza*. Újvidék: Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Reményi Andrea Ágnes. 1989. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszeréről. *Hungarológiai Közlemények* 21 (3): 80: 405–416.
- Reményi Andrea Ágnes. 2021. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszeréről. In Kontra Miklós – Borbély Anna szerk., *Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. 70–82. Budapest: Gondolat Kiadó. [Gyakorlatilag azonos Reményi 1989-cel.]
- Végh József. 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

URBAN DIALECTOLOGY IN HUNGARY

The Budapest Sociolinguistic Interview and the Szeged Sociolinguistic Interview projects

Urban dialectology began with William Labov's work in New York City in the 1960s. In Hungary, such research began in the mid-1980s in the Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences. 50 sociolinguistic interviews were conducted in 1987, then 200 more in the next two years. Transcription, coding, checking, and building databases were completed as late as 2008. In this paper I touch on theoretical and methodological issues and survey some results published in *Tanulmányok a budapesti beszédről* 'Studies on Budapest speech' (Budapest: Gondolat Kiadó, 2021). Some methodological issues and results of the Szeged Sociolinguistic Interview project, conducted in 2013–2016, are also discussed.

Keywords: urban dialectology, sociolinguistic interview, linguistic variation and change, Budapest Sociolinguistic Interview, Szeged Sociolinguistic Interview

GRADSKA DIJALEKTOLOGIJA U MAĐARSKOJ

Projekti „BUSZI” i „SZŐSZI”

Gradsku dijalektologiju je ustanovio Viljem Labov u Sjedinjenim Američkim Državama sredinom 60-ih godina prošlog veka. U Mađarskoj su, u Institutu za lingvistiku Mađarske akademije nauka, prva sociolingvistička istraživanja govornog jezika počela 1985. godine. Projekat pod nazivom „Budimpeštanski sociolingvistički intervjui” (BUSZI) predstavlja prvo značajno istraživanje govornog mađarskog jezika. Terenski rad je trajao tokom 1985. godine (sa 50 urađenih intervjua), zatim od 1988. do 1989. godine (sa 200 intervjua). Prikupljanje materijala, beleženje, kodiranje,

kontrola, a zatim formiranje baze podataka i rad na dostupnosti materijala trajao je do 2008. godine. Rad govori o knjizi pod nazivom *Studije o budimpeštanskom govoru*, objavljene 2021., a zatim ukratko govori i o novom projektu koji je proizašao iz prethodnog, o Segedinskom sociolingvističkom intervjuu (SZÖSZI).

Ključne reči: gradska dijalektologija, sociolingvistički intervju, jezički varijeteti, BUSZI, SZÖSZI

A kézirat beérkezésének ideje: 2021. dec. 20.

Közlésre elfogadva: 2022. febr. 15.

ETO: 81*373.7
316.754.6

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/hk.2022.3.13-24

FORGÁCS Tamás

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, Magyarország
forgacs@hung.u-szeged.hu

TABUIZÁLÁS MINT A FRAZEOLÓGIAI VÁLTOZÁS FORRÁSA

Tabooization as a source of phraseological change

Tabuiziranje kao izvor frazeoloških promena

A nyelvi tabuk gyakran játszanak szerepet a frazeológiai egységek létrejöttében. Elsősorban a félelem, az illem és a tapintat tabuit fejezik ki **metaforikus kifejezésekkel**, gondoljunk csak a halállal, a szexualitással, a részegséggel stb. kapcsolatos eufemisztikus kifejezésekre (pl. *örökre lehunyja szemét, az Úr ítélőszéke előtt áll; lenyom egy gyors numerát, együtt hál vkivel; a pohár fenekére néz, bevette a hatvan cseppet* stb.). De nem csak a metaforikus eufemizmusok révén érvényesül a tabuizálás a frazeológiai rendszerben. Vannak olyan kifejezések is, amelyek **bizonyos elemek kihagyásából adódnak**. Ezeknek az elliptikus kifejezéseknek jelentős része eufemisztikus jellegű is (pl. ném. *oben ohne, m. felül semmi, Nyald ki!, Kapsz egyet!* stb.). Számos üdvözlő formulában is érvényesülnek elliptikus kihagyások. Ezekben a frazémákban az elliptikus formák rögzülése erősíti a frazeologizálódás folyamatát. A tabuizálás azonban nemcsak a primer frazeologizálódás során játszik szerepet, hanem a **szekunder frazeologizálódás** során is. Ez utóbbi esetben már meglévő frazeologizmusok módosításával jönnek létre új kifejezések. Ezek is létrejöhetnek bizonyos elemek tabuizáló elhagyásával (vö. pl. *Ki kell mennem a WC-re* → *Ki kell mennem* stb.) vagy bizonyos komponenseknek a szalonképesebbre cserélésével (vö. pl. *Benne van a szarban* → *Benne van a kakaóban / szoarében*).

Kulcsszavak: történeti frazeológia, frazeologizálódás, nyelvi tabuk, nyelvi változás

Tudománytörténeti tény, hogy az állandósult szókapcsolatokkal való foglalkozás hosszú időn keresztül csupán az ilyen szóképzési egységek gyűjtését, szótárazását jelentette. Az állandósult szókapcsolatokkal való elméleti foglalkozás

inkább csak a 20. században indult meg. Minél intenzívebb fejlődést mutatott azonban az elmúlt évtizedekben a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína, annál inkább szembetűnő az az aránytalanság, ami a tudományágnak a szinkronia szemszögéből való egyre alaposabb elméleti és kontrasztív kidolgozottsága és a diakrón perspektívából való elhanyagoltsága tekintetében látszik (ez utóbbiban mind a módszerek, mind az elvégzett vizsgálatok számának szempontjából). Ezért az utóbbi évtizedekben a frazeológiai kutatásban felerősödtek azok a hangok, amelyek a frazeológiai egységek történeti szempontú megközelítését javasolták (pl. Burger 1977, 2012, Hadrovics 1995, Filatkina 2007, Mokienko 2002 stb.). Az utóbbi években a kutatásaimat ezekre az aspektusokra koncentráltam, eredményeimet pedig MTA-doktori értekezésemben összegeztem, amely időközben már monográfiaként is napvilágot látott (Forgács 2021). Ebben részletesen tárgyalom a frazeologizálódás folyamatát. Ebben a tanulmányban ennek egy részaspektusát igyekszem bemutatni: a nyelvi tabuk, illetve a tabuizálás szerepét a frazeológiai egységek keletkezésében és változási folyamataiban.

Vizsgálataim során három különböző lehetőségre lettem figyelmes, melyekben a tabukerülésnek szerepe van a frazeológiai egységek keletkezésében:

- a) tabuizálás mint a metaforikus és metonimikus frazémakeletkezés egyik mozgatórugója;
- b) tabuizálás mint az elliptikus frazémakeletkezés kiváltó oka;
- c) tabuizálás mint a szekunder frazeologizálódás mozgatórugója.

A továbbiakban ezeket kívánom magyar és német példák segítségével illusztrálni.

Tabuizálás mint a metaforikus és metonimikus frazémakeletkezés egyik mozgatórugója

Jól ismert tény, hogy vannak olyan témakörök, szemantikai mezők, amelyeket a nyelvhasználók előszeretettel fejeznek ki frazémákkal. Ilyenek például az ostobaság, butaság, semmittevés, hiábavaló cselekedetek, csalás, mások becsapása, részegség, halál, testi hibák stb. (vö. Mokienko 2002, 236 is). Ebben az eljárás módban a legnagyobb szerepe az **expresszív** kifejezőmódra való törekvésnek, illetve a **tabukerülő eufemizálás**nak van. Dugonics András szólás- és közmondásgyűjteményének (1820) frazémacsoportjai is ilyen tematikus felosztáson alapulnak.

Ezek miatt gyakran nagyszámú szinonim frazémával lehet találkozni a nyelvek frazeológiai részrendszerein belül, sőt Dobrovolskij szerint (1988, 47) a

szinonímia a frazeológiai rendszerekben erőteljesebb, mint a lexikális rendszerekben, olyannyira, hogy néha egész sorozatokat lehet találni gyakorlatilag egyenértékű, abszolút frazeológiai szinonimákból.

Lássunk néhány példát a 'félrevezet, megtéveszt vkit' jelentésű lexémák, illetve kifejezések köréből! Ehhez a jelentéshez a lexémák között is viszonylag nagyobb szinonimakör tartozik, pl. *átejt, átráz, átvág, átver, becsap, bepáliz, beugrat, felültet, hülyít, rászed*. Ezeknél is nagyobb azonban az ebben az értelemben használható szólások száma, pl. *a bolondját járhatja vkivel; beültet a hintába vkit; bevisz az erdőbe vkit; bolonddá tesz vkit; bolondot csinál/űz vkiből; csőbe húz vkit; hülyét csinál vkiből; jégre visz vkit; kelepcébe csal vkit; lépre csal vkit; lóvá tesz vkit; majmot csinál vkiből; palira vesz vkit; átvág vkit, mint szart a palánkon; port hint vkinek a szemébe*.

Láthatjuk, hogy a kifejezések részben bizonyos gondolati mintákat követnek, ezek nyomán gyakorta analógiával jönnek létre más komponensekkel újabb, de rokon értelmű egységek (*hülyét/majmot csinál vkiből; jégre visz vkit – bevisz az erdőbe vkit* stb.). Ez az analógiás képzésmód is segíti a nagyobb számú szinonima kialakulását, s feltehetően nem kis szerepe van ebben az ironizáló tabuizálásnak is: az, hogy valakit rá lehet szedni, többnyire senkit nem tölt el büszkeséggel, emiatt igyekszünk ezt az értelmet többféleképpen körülírni: szépítő vagy éppen gúnyolódó kifejezésekkel is.

Hasonló a helyzet a 'meghal' jelentés esetében is. Ennek is számos lexéma formájú szinonimája van (*kimúlik, elhunyt, elhalálozik, elmegy, eltávozik, kipurcan, elpatkol, kinyúlik, kiszenved, megkrepál* stb.), de még ennél is kiterjedtebb a szinonimakör a frazeológiai kapcsolatok között, pl.: *(a) fűbe harap; (a) nyakát szegi; (a) sírba száll; (az) életét veszti; (az) életével fizet/lakol vmiért; (az) isten ítélőszéke előtt áll; (az) utolsó útjára indul; a másvilágra költözik/szenderül/távozik/megy; alulról szagolja az ibolyát; beadja a kulcsot; befejezi földi pályafutását; elalszik a gyertyája; eljön érte a halál; eljön érte a kaszás; elköltözik/átköltözik a másvilágra; elment (Földvára) deszkát árulni; elragadja a halál; eltávozik az élők sorából; eltávozik/elköltözik az árnyékvilágból; elviszi a Szent Mihály lova; (ki)visz a Szent Mihály lován; elviszi az ördög; feldobja a bakancsát/talpát; halálát leli; jobblétre szenderül; kihull a kezéből a kapanyél; kileheli/kiadja a lelkét; kitöri a nyakát; leteszi a kanalat; magához szólítja az Úr; megszakad az élete fonala / elvágják az élete fonalát; otthagyja a fogát vhol; örök álmát alussza; örök álomra {hajtja a fejét/hunyja a szemét/szenderül}; örök nyugalomra/nyugovóra tér/szenderül; örökre lehunyja (a) szemét; visszaadja (a) lelkét a teremtőjének*.

A nagyszámú szólás létrejöttében ebben az esetben egyértelműen szerepet játszik a nyelvi tabuizálás is. A halál fogalomköre a tabuk Ullmanni felosztása szerint a **tapintat tabui** (taboo of delicacy) körébe tartozik (Ullmann 1973, 259), emiatt számos tabukerülő kifejezést alkalmazunk rá már a pusztán lexémák szintjén is. A frazeológia szintjén azonban sokkal színesebb, képiségüknél fogva expresszivebb kifejezésmódokra is adódik lehetőség mind az amelioratív, tabuizáló (pl. *örök nyugalomra/nyugovóra tér/szenderül, visszaadja [a] lelkét a teremtőjének, megszakad az élete fonala*), mind a pejoratív, tabutörő (pl. *alulról szagolja az ibolyát, feldobja a bakancsát/talpát, elviszi az ördög* stb.) kifejezések körében.

Tabuizálás mint az elliptikus frazémakeletkezés kiváltó oka

A tabuizálás nem csak a metaforikus vagy metonimikus eufemizmusok révén jut érvényre a frazeológiai rendszerben. Van a frazémáknak egy olyan kisebb csoportja is, amely úgy keletkezik, hogy bizonyos elemeket elhagyunk az állandósuló kifejezésekből. Munske (1993, 489) ezekben az esetekben **szituatívan motivált frazémákról** beszél. Valójában persze ezek is metaforikusan vagy metonimikusan motiváltak, de esetükben fontos hangsúlyozni, hogy megértésükhöz szükség van bizonyos meg nem nevezett, de a szituációból odaértendő komponensekre.¹

Számos esetben éppen a tabuizálás az oka a komponensek kihagyásának. Munske (1993, 504) ilyennek tekinti a németben használatos *oben ohne* kifejezést, amelyet akkor használnak, ha egy hölgy fedetlen keblekkel, melltartó nélkül mutatkozik. Itt valóban ellipszissel állunk szemben, hiszen nyilvánvalóan a *Büstenhalter* lexéma, illetve annak rövidített, betűszó változata, a *BH* hiányzik a szerkezetből. A szexualitással, az érzékiséggel kapcsolatos tabuk Ullmann (1973, 260) szerint az **illem tabui** közé tartoznak (taboos of propriety). Az ellipszis tehát ez esetben nyilván a tabukerülő fogalmazás következménye, hiszen a melltartó megnevezését más esetekben is gyakran valamilyen eufemizáló megoldással helyettesítik. Ilyen a németben a rövidítéses forma (*BH*), de ilyen

---

¹ Nem minden ily módon keletkezett frazéma eufemisztikus karakterű. Ellipszist találunk például a magyarban a viszonylag új keletű *Jössz (nekem) eggyel (vmiért)!* helyzetmondattal is, amelyet többnyire olyankor használnak, ha arra figyelmeztetik a beszédpartnert, hogy tartozik valamivel. Hogy ez pontosan mi, az nem is egészen világos, leginkább valami szívesség, vö. pl. „Őt például a guta üti meg, mikor férje azt mondja: »Jössz nekem eggyel a szombati bébiszittelésért!«” (<http://www.nlcafe.hu/csalad/20160428/apak-gyerekneveles/> – 2016. aug. 26.)

a franciából az angolba bekerült idegen szó, a *brassiere* is, amely ott – ugyan-csak eufemizáló technikával – meg is rövidült (*bra*), ebben a formában pedig más nyelvek, így a német is átveszik.

Még inkább látszik a tabukerülő ellipszis az olyan obszcén kifejezésekben, mint a német *Du kannst mich mal!* / *Er/sie kann mich mal!* Ezekkel azt fejezzük ki, hogy valakivel vagy valamivel nem akarunk kapcsolatban lenni. A meglehetősen durva kifejezés erős elutasítást fejez ki, akárcsak magyar megfelelője, a *Nyald ki!* A német kifejezés a teljesebb *Du kannst mich mal am Arsch lecken!* formából rövidült, amint a magyar megfelelőkből is a *segg* komponens elliptálódott. Ennek egy rövidebb formája még a hasonlóan durva, német *Leck mich!* 'Kinyalhatod!' fordulat, amelyben az előbbi szerkezetből hiányzó ige még megtalálható, s csak a 'segg' komponens (*am Arsch*) marad el. Hasonló példa volna még a magyar szlengből a talán még ennél is obszcénabb *Kapd be!* szókapcsolat. Ezekben a példákban tehát a tabuizált komponensek elliptálódtak.

Munske szerint (1993, 504) bizonyos esetekben a kihagyott főigétet módbeli segédigék helyettesítik, pl. *Ich muss mal; Mir kann keiner; Dann wollen wir mal.* Ezzel azonban nem tudok teljesen egyetérteni. Valójában ugyanúgy egyszerű elliptálódásról van ezekben szó, nem pedig helyettesítésről, hiszen mindhárom esetben a módbeli segédige mellől marad el csupán egy tartalmas ige, illetve annak bővítménye, nem ennek helyébe kerül a segédige: *Ich muss mal Pipi machen* 'vizelnem kell'; *Mir kann keiner etwas anhaben oder vormachen* 'nekem senki nem tud ártani / engem senki nem tud becsapni'; *Dann wollen wir mal anfangen/beginnen* 'Na, kezdjünk hozzá a dologhoz', vö. a www.redensarten-index.de adataival is.

Az ellipsziszhez közel állnak Munske szerint (1993, 504) azok az esetek, amikor a frazémából hiányzó konkrét elem helyébe a határozatlan névelő vagy egy anaforikus névmás áll, pl. német *einen heben* 'iszik egyet (vmilyen alkohol-tartalmú italt)': *Ich habe den Eindruck, ihr Mann hebt gern einen* 'Az a benyomásom, hogy a férje nem veti meg az italt' [szó szerint: szívesen emel egyet]. Itt a *Glas* 'pohár' komponens marad el a kifejezésből, s az ellipszis oka feltehetőleg itt is a tabuizálás, hiszen tudjuk, hogy a részegséggel kapcsolatosan is számtalan eufemisztikus kifejezés létezik a nyelvekben, pl. *a pohár fenekére néz, bevette a hatvan cseppet* stb. Hasonló jelentésben használatos a németben az *einen in der Krone haben* 'be van rúgva/csípve' kifejezés. Nem egyértelmű, hogy a szó szerint 'van neki egy a koronájában' jelentésű kifejezésből milyen elem marad el: lehetne ez egy ékkő (*Stein*) is, de a fordulat jelentése alapján inkább arról lehet szó, hogy ez talán valami olyan komponens, mint a *Schwips* 'enyhe ittaság, becsípetség', s a *korona* valójában metonimikus névátvitel a *fej* helyett.

További hasonló példák még a németből:

jmdm. eins auswischen 'kitol vkivel, kisebb bosszút hajt végre' [szó szerint: vkinek kitöröl egyet]

einen draufmachen 'erősen/hangosan ünnepel' [szó szerint: rátesz egyet]

einen gewischt bekommen '1. áramütés éri, 2. pofont kap' [szó szerint: betörölnek egyet neki]

eins auf den Kopf/Hut bekommen '1. kap egy ütést a fejére, 2. jól leszidják' [szó szerint: kap egyet a fejére/kalapjára] stb.

Ez utóbbi kifejezésnek vannak más testrésznevekkel alakult változatai is, de azok nem jelentenek szidást, csak konkrét verést, pl. *eins auf die Finger bekommen* 'kap egyet az ujjára, kap egy körmöst', *eins auf den Hintern/Arsch bekommen/kriegen* 'kap egyet a fenekére'. Mint a magyar megfelelőkből látjuk, ez az elliptikus eljárás a magyarban sem ritka, vö. *Kapsz egyet!*; *Mindjárt behúzik/lehúzik/bemosok/betörölök egyet!*; *Kapsz a pofádra/seggedre/fenekedre!* stb.

Munske ugyan nem említi, de szép történeti példája az elliptikus frazémaképződésnek a mai német szlengben is gyakori predikatív használatú *nicht (ganz) ohne* [szó szerint: nem vmi nélküli] kifejezés, amelyhez a magyarból a legközelebb a *nem semmi* fordulat áll. A németben inkább arra vonatkozik a fordulat, hogy valaki vagy valami 'nem olyan ártalmatlan, mint elsőre látszik', a magyar kifejezést ugyancsak lehet így használni, de gyakran fordul elő elismerőleg is:

Lehet persze, hogy nagyobb volt a rezsijük, az a sok könyvelés, radexelés, kifestés, átírás, a nullák hozzáírása vagy kiradírozása a főkönyvekből azért *nem semmi* (Magyar Hírlap 1994. nov. 18., 7).

Miért hívott meg Barabás Lajos 40 éves vállalkozó a Zöld Ász nevű vendéglőjébe háromszor kétszáz embert karácsonyi ebédre? Az ebédjegyeket a Vöröskereszt kőbányai ingyenkonyháján osztják, amelynek a titkára boldogan mesélte: ilyen emberek is vannak. Mert hatszáz ebéd – *nem semmi!* (Magyar Hírlap 1994. dec. 23., 8.)

Röhrich szerint (1991, 1111–1112) a már a 17. század eleje óta ugyanebben a jelentésben kimutatható *nicht ohne* kifejezésből olyan főnévi elemek maradhattak el, mint a *Grund* 'ok', *Nutzen* 'haszon', *Zweck* 'cél', *ein Körnchen Wahrheit* 'az igazság egy kicsiny magja' stb. A magyar *nem semmi* fordulatot – ha elismerőleg használjuk – akkor például a *teljesítmény*, *eredmény* stb. komponensekkel egészíthetjük ki, de például egy fordulat eseménysor kapcsán akár a *történet* főnév is hozzáfűzhető.

Tabuizálás mint a szekunder frazeologizálódás egyik mozgatórugója

A tabuizálás azonban nem csupán a primer, eredeti frazémaképződésben játszhat szerepet, hanem a szekunder frazémaképződésben is. A szekunder frazeologizálódás során egy eredeti frazémának valamilyen modifikált variánsa jön létre. A folyamat nagyon sokféleképpen történhet, pl.

Remotivációs átértelmezés:

- Hova lett a bal kezed, Pinokkió?
- Ajaj, már megint rossz fát tettem a tűzre!

Szójátékos modifikáció:

...addig jár az autó az egyenrangú kereszteződésbe, amíg nem szalad bele egy nála is erősebb (Magyar Hírlap 1994. dec. 8., Autók és piacok rovat).

Variánsképződés:

csapdába/csávába/kelepcébe kerül

(úgy) örül vminek vki, mint ablakos/üveges tót a hanyattesésnek

Míg az első két esetben szükséges az eredeti frazéma ismerete ahhoz, hogy rájőjjünk, mi a szójáték alapja, a variánsok megértéséhez nincs szükség valamiféle kiinduló frazémára, a beszédpartnernek egyszerűen csak ismernie kell az egyes kifejezések jelentését, mint bármely más lexikális egységnek. Ezeket a szókapcsolatokat a kontextustól függetlenül hozzá lehet rendelni a denotátumukhoz, ezek tehát a szókészletből „lehívható” megnevezési egységek. Azt viszont sok esetben igen nehéz volna megállapítani, melyik változat ezek közül az eredetibb, s volt-e egy „alapváltozat”, amelynek modifikációjával született a többi variáns, vagy esetleg párhuzamos alakulásmódokról van-e szó.

A frazeológiai irodalom ugyan alig vesz róla tudomást, de az aktuális szövegbe való beágyazás vagy a variánsképződés mellett **elősegítheti a kifejezés modifikációját a nyelvi tabukerülés** is. Így például előfordul, hogy a durva stílusminősítésű frazémáknak a konstituensek „szalonképesebbre” cserélése révén eufemisztikus változataik születnek.

Ilyenek például a ’többnyire a jobb pozícióban, illetve a hatalmon levők tesznek szert előnyre, győznek a versenyben’ jelentésű *Mindig az erősebb kutya b@szik* klisének a humorosan eufemizáló változatai, pl.

Sose hallottad még, hogy *mindig az erősebb kutya vitézkedik?* (Magyar Hírlap 2000. dec. 12., 7.)

Bizonyára Fricz Tamás is hallott már arról, hogy miért van az úgy, hogy az *erősebb kutya él intenzívebb nemi életet!* (Magyar Hírlap 1996. ápr. 16., 7.)

...tiszteli a bölcs arany szabályt: „*Mindig az erősebb kutyáé a kutyakisasszony*” (Magyar Hírlap 2000. dec. 23., 9).

A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy *mindig az erősebb kutya írja a történelmet*, s az természetesen az erősebb kutya történelme lesz (Magyar Hírlap 1999. okt. 27., 7).

Ezek inkább csak alkalmi módosulások, nem tekinthetők teljesen kodifikáltaknak, ám nincs szükség megértésükhöz a kontextusra, hiszen az eredeti kifejezés nagy része szerepel a módosított változatban is, s értelmük is ugyanaz, mint az eredeti fordulaté. Előfordulhat azonban az is, hogy a tabukerülés szándékával létrejött változat is kodifikálódik. Ma már ilyennek tekinthetjük a *benne van a szarban* vagy *kihúzza a szarból* kifejezések azon változatait, amelyekben a főnévi komponens helyén a *kakaóban*, illetve a *szoaréban* elemek szerepelnek, pl.

Nem volt előtte, a vécébeli tanácskozást kivéve, egy árva próba! Most aztán *benne vagyunk a kakaóban* (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Tandori Dezső: A mennyezet és a padló; 1976).

Várniuk kell tehát vagy egy jótét lélekre, vagy a többiek szolidaritására (ez csak egy ideig megy), vagy egy újabb örültre, aki időlegesen *kihúzza őket a szoaréból* (MNSzt.; Index Fórum 1998. okt. 28.; Szerző: GLászló).

Hasonló a helyzet a magyar szlengben használatos, meglehetősen durva *más f@szával veri a csalánt* 'cselekedetei révén másoknak kárt okoz' szólással is. A szólás szexuális töltete miatt a *fasz* komponenst egyes kodifikált variánsokban kicserélik a *farak* összetevővel: *más farkával veri a csalánt*. De ezen a változaton túlmenően további, részben kodifikált, részben okkasionális eufemisztikus változatai is léteznek a kifejezésnek, pl. *más dárdájával veri a csalánt*; *más készségével veri a csalánt*.

Sőt: van már olyan kodifikált változata is a kifejezésnek, amelyben nemcsak a vulgáris komponenst cserélik szalonképesebbre, hanem a *csalán* összetevőt is lecserélik a *bozót* lexémára: *más dárdájával veri a bozótot*. Ezáltal a humoros, de durva kifejezés még inkább szalonképesebbé válik, jóllehet mindenki, aki ismeri az eredeti szólást, azonnal rájöhethet, melyik kifejezéssel is áll szemben.

Ugyancsak a tabukerülő eufemizmus hozhatta létre a 'hiányos öltözetben, alsóneműben' jelentésű *ingben*, *gatyában* kifejezés *ingben*, *glóriában* változatát. Korábban már volt róla szó, hogy az illem tabui között a nemiséggel kapcsolatos fogalmak közül is többet megtalálni, s ezek megnevezésére is gyakran alkalmaznak tabuizáló megoldásokat, például a *brassière* 'melltartó' szó helyett a *brat*. Nyilvánvalóan az (*alsó*)*gaty*a, s egyáltalán a hiányos öltözet is ebbe a

fogalomkörbe tartozik, ezért cserélődhetett ki a szólásnak ez a komponense a *glóriában* elemre, vö. pl.

A házigazda jött be, Balabás uram, régebben végrehajtó volt, azelőtt iparos, s félművelt módján mezítláb s *ingben, gatyában* jött be az ágyból (Nyugat 1930. 21. szám, Móricz Zsigmond: Forr a bor).

A kormányok jöttek-mentek, Európa küldözgetett valami zsozsót, azt hamar elpallták, s most itt állunk, *ingben-glóriában*, várjuk, miként döntenek sorsunkról az arra hivatott hivatalnokok (MNSzt.; Romániai Magyar Szó 1999. aug. 12.; Cím: Megy-e a világ előbbre?).

Feltehetően hasonló okból jött létre a németben a *Hals über Kopf* 'hanyatt-homlok, ész nélkül, sietve' kifejezés is. Ennek korábban voltak teljesebb változatai is (*über Hals und über Kopf, über Hals und Kopf* stb.). Ezek eredetét Röhrich azzal magyarázza (1991, 632), hogy a képi háttér arra vonatkozik, hogy a nagy sietségben elbotlik valaki, s a nyaka a feje elé kerül. Felveti ugyanakkor, hogy a mai forma talán csak a tabukerülő eufemizmus hatására jött létre egy korábbi *über Arsch und Kopf purzeln* [nagyjából: a segge a feje elé bucskázik] szólásból, melynek kissé durva *Arsch* komponensét a hasonló hangzású *Halsra* cserélték. Ennek alátámasztására Röhrich Johann Fischarttól idézi az *über ars und kopf bürzlen* (!) adatot, valamint a veszfíliai német nyelvjárásból az *Ärs öewer Kopf* fordulatot, a svájci németből pedig a *Haupt über Arsch* szólást is.

Talán a tabukerülés, de lehet, hogy csak a hívő vallásos töltet elvesztése okozza, hogy – mint Hadrovics is rámutat (1995, 125) – az *Isten tudja* főmondat szerű bevezető formulát felváltó, rövidült *tudj' Isten* szókapcsolat *Isten* komponense helyébe több a babonás hiedelmek köréből származó főnév (*ördög, manó, fene*) lépett, sőt egészen közömbösek (*kórság, szösz, gólya*) is megjelenhetnek ebben a szerepben, pl.

Mely hasonlatos ez asszony állat az én asszony emberemhez, *Isten tudja*, mind szava, mind kezejárása olyan, mint az én feleségemnek (Ponc 188–189).

S a szél egy darab fődéllel Már *tudj' Isten* hol szalad (Petőfi 2: 246).

Szűken terem [a pénz], mert *tudja ördög* Az emberek mind százszeműek (Petőfi 2: 480).

Mert én utáltam [...] a görögtüzet, S *tudj' a manó*, mily csábításokat (Petőfi 1: 210).

Ő (= lányom) ugyan szükében nincsen a kérőknek, *Tudj ' a szösz*, melyiket is fogadjam vőmnek (Arany 3: 7).

Hol is hagytam? [...] *tudja a gólya* [...] *Úgy igaz!* (Petőfi 1: 80).²

Összegzés

Magyar és német frazeologizmusokon végzett vizsgálataim alapján egyértelműen látható, hogy a tabuizálás és a hozzá kötődő eufemisztikus kifejezőmód a frazémaképződésben több síkon is megnyilvánulhat.

a) Egyrészt a tabukerülés számos frazéma létrejöttét iniciálja a metaforikus és metonimikus kifejezőmód révén (*megettér őseihez, bevette a hatvan cseppet* stb.).

b) Másrészt vannak a frazeológiai rendszerben olyan kifejezések, melyek bizonyos összetevők elhagyása révén keletkeznek. Ezeknek az elliptikus frazémáknak jelentős része is eufemisztikus jellegű (pl. *Nyald ki!, Ki kell mennem* stb.), azaz a keletkezésük valóban összefügg a tabukerüléssel.

c) Harmadrészt a tabuizálás szerepet játszhat a szekunder frazémaképződésben is. Ennek során az eredeti frazémáknak modifikált változatai keletkeznek. Ennek oka lehet a kifejezéseknek a kontextusba való jobb beillesztése, de gyakran játszik ebben is szerepet a tabukerülés (különösen, ha durva stílusminősítésszerű komponenseket szalonképesebbre cserélnek, pl. *benne van a kakaóban/szoaréban*).

Irodalom

Burger, Harald – Linke, Angelika. 1998. Historische Phraseologie. In Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan szerk., *Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* 1–4. 2. kiad. (1): 743–755. Berlin – New York: De Gruyter.

Burger, Harald. 1977. Probleme einer historischen Phraseologie des Deutschen. In *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* (PBB). Bd. 99. 1–24. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Burger, Harald. 2012. Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie. In Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald szerk., *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. 1–20. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

---

² Az adatokat Hadrovics 1995 nyomán, annak a forrásmegjelöléseivel idéztem, feloldásuk is ott található (17–23).

- Dobrovól'skij, Dmitrij. 1988. *Phraseologie als Objekt der Universalienlinguistik*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Dugonics András. 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások. I–II*. Szeged: Grün Orbán betűivel. (Hasonmás kiadás: 2009. Szeged: Bába Kiadó. Forgács Tamás utószavával.)
- Filatkina, Natalia. 2007. Formelhafte Sprache und Traditionen des Formulierens (HiFoS): Vorstellung eines Projekts zur historischen formelhaften Sprache. *Sprachwissenschaft* (32): 217–242.
- Forgács Tamás. 2021. *Történeti frazeológia: A történeti szólás és közmondáskutatás kézikönyve*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 218. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hadrovics László. 1995. *Magyar frazeológia: Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://corpus.nyud.hu/mnsz> (2021. dec. 27.)
- Mokienko, Valerij. 2002. Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. In Hartmann, Dieter – Wirrer, Jan szerk., *Wer A sagt, muss auch B sagen: Beiträge zur Phraseologie aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Phraseologie und Parömiologie 9. 231–254. Baltmannsweiler: Schneider Verlag.
- Munske, Horst Haider. 1993. Wie entstehen Phraseologismen? In Mattheier, Klaus J. – Wegera, Klaus-Peter – Hoffmann, Walter – Mache, Jürgen – Solms, Hans-Joachim szerk., *Vielfalt des Deutschen: Festschrift für Werner Besch*. 481–516. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Paris–Wien: Peter Lang.
- Redensarten Index = <https://www.redensarten-index.de/suche.php> (2021. dec. 14.)
- Röhrich, Lutz. 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten 1–3*. Freiburg–Basel–Wien: Herder Verlag.
- Ullmann, Stephen. 1973. *Semantik: Eine Einführung in die Bedeutungslehre*. Deutsche Fassung von Susanne Koopmann. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

TABOOIZATION AS A SOURCE OF PHRASEOLOGICAL CHANGE

Language taboos often trigger the emergence of phraseological units. Metaphoric expressions primarily circumvent the taboos of fear, delicacy or propriety as in the euphemistic expressions related to death, sexuality, drunkenness, etc. (e.g. *close one's eyes forever, stand before the judgement seat of the Lord*; Hung. *lenyom egy gyors numerát* 'have a quickie' [lit. push a quick number], *sleep with somebody; look at the bottom of the glass, take one's drops*, etc.). However, tabooization does not only happen via metaphoric euphemisms. Elliptic expressions may also be used euphemistically (e.g. Ger. *oben ohne*, Hung. *felül semmi* 'topless' [lit. nothing on

top], *Nyald ki!* ‘lick it’, *Kapsz egyet!* ‘you’ll get one’, etc.). Elliptic omissions are also found in several greeting forms, where conventionalized omissions advance phraseologization. Tabooization may accompany both primary and secondary phraseologizations. In the latter case, new expressions arise from the modifications of already existing phraseologisms, including the tabooizing elements (cf. e.g. Hung. *Ki kell mennem a WC-re* ‘I need to go to the toilet’ → *Ki kell mennem*) or replacing certain components with acceptable ones (cf. e.g. *knee deep in shit* → *knee deep in trouble*).

Keywords: historical phraseology, phraseologization, language taboos, language change

TABUIZIRANJE KAO IZVOR FRAZEOLÓŠKIH PROMENA

Jezički tabui često igraju ulogu u stvaranju frazeoloških jedinica. Tabui vezani za strah, pristojnost i uljudnost prvenstveno se izražavaju metaforičkim izrazima. Pomislimo samo na eufemističke izraze o smrti, seksualnosti, pijanstvu itd. (npr. *zaspati večnim snom*, *otići Bogu na istinu*, *spavati sa nekim*, *pogledati čaši u dance* itd.). Međutim, tabuizam se u frazeološkom sistemu ne ogleda samo u metaforičkim eufemizmima. Postoje izrazi u kojima se tabuizam postiže izostavljanjem pojedinih elemenata. Dobar deo ovakvih eliptičnih izraza imaju karakter tabuiziranja (npr. u nemačkom *oben ohne*, u mađarskom *felül semmi*, *Nyald ki!*, *Kapsz egyet!*). Brojni pozdravi su eliptičnog tipa. Ustaljivanje eliptičnih formi doprinosi procesu frazeologizacije. Tabuiziranje, međutim, ne igra ulogu samo prilikom primarne, već i usled sekundarne frazeologizacije. U ovom drugom slučaju izmenom već postojećih frazema nastaju novi idiomi. I oni mogu nastati izostavljanjem određenih elemenata koji predstavljaju tabue, ili zamenom tih elemenata prihvatljivijim sinonimima.

Ključne reči: istorijska frazeologija, frazeologizacija, jezički tabui, promene u jeziku

ETO: 81'373.7
81'374.822
DOI: 10.19090/hk.2022.3.25-38

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ANDRIĆ Edit

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
andrice@ff.uns.ac.rs

GONDOLATOK EGY KÉSZÜLŐ KÉTNYELVŰ FRAZEOLÓGIAI SZÓTÁR KAPCSÁN¹

Some thoughts about a bilingual phraseological dictionary
– Work in progress

O Mađarsko-srpskom frazeološkom rečniku

A dolgozat a magyar–szerb frazeológiai szótár készítése közben felmerült kérdéseket és tapasztalatokat taglalja. A két nyelv strukturális jellemzői, illetve a két nép anyagi és szellemi kultúrájában jelentkező különbségek megmutatkoznak a frazeológia terén is. Ugyanakkor a több mint egy évezredes egymás mellett élés sok közös tapasztalati alapot nyújtott, amelyek hozzájárultak a részben vagy teljesen azonos idiómák megteremtéséhez. A tanulmány elsősorban a frazeológiai ekvivalencia tipológiáját mutatja be és foglalkozik a frazémák fordíthatóságának problémájával. A két nyelv frazeológiai korpuszának különbözőségeiről is említést tesz. Külön hangsúlyt fektet az azonos lexikai szerkezettel rendelkező szólásokra, közmondásokra, valamint a kultúrspecifikus frazémákra és azok megfeleltethetőségére. *Kulcsszavak:* frazéma, szólás, frazeológiai szótár, magyar nyelv, szerb nyelv

Bevezetés

„Minden szólás »boszorkányos« egy kicsit. Az a boszorkányság bennük, hogy mást értünk rajtuk, mint amit a szavaik külön-külön önmagukban véve jelentenek” (O. Nagy 1979, 443). A szólások tehát nem eredeti jelentésükben

¹ A dolgozat a Vajdaság Autonóm Tartomány Tartományi Felsőoktatási és Tudományoskutatásügyi Titkárságának 142-451-2158/2022-01. számú projektuma keretében készült.

használatos szókapcsolatok, s bár fogalmi tartalmuk elmosódik, erős hangulati színezetük van.

A frazeológiai egységek meghatározása, illetve a frazémátípusok egymástól való elkülönítése, osztályozása még ma is vita tárgyát képezi a szakirodalomban. Ezek az állandósult szókapcsolatok, bölcs mondások valójában két végletet képviselnek. Egyrészt olyan megkövesedett nyelvi mikroszövegeknek minősülnek, amelyek egy egész kis világot képesek felidézni, másrészt viszont, sokszor lexémaértékükké tömörülve, kész építőelemek formájában állnak a rendelkezésünkre, amikor megkonstruáljuk belőlük mondanivalónkat. Szinte észrevétlenül beépülnek mindennapi kommunikáciánkba, sokszor nem is vagyunk tudatában annak, hogy egyáltalán használjuk őket. Különösen nagy szerephez jutnak a politikai beszédekben, az újságcikkekben, s főleg a címadásban hatásosak, mert a szöveg szerzője ily módon igyekszik hatni a célközönség képzel- és érzélemvilágára.

Akár a többi szó, kifejezés, a nyelvi szocializálódás során mentális lexikonunk részévé válnak, nyelvünk szerves alkotóelemeiként magunkévá tesszük őket. Olyannyira elvonatkoztatjuk őket formájuktól és a közvetlen tárgyi valószínűságtól, hogy sokszor nem is tűnik fel, milyen egységek képezik az ilyen szerkezeteket, nem foglalkoztat bennünket az etimológiájuk sem. Csak akkor merül fel bennünk a kérdés, hogy hogyan keletkezhetek, amikor számunkra újnak minősülő szólással találkozunk, vagy szokatlan archaikus szavakat tartalmaznak, esetleg amikor le kell őket fordítani más nyelvre. Még az is megtörténik, hogy amennyiben nagyobb figyelmet szentelünk formai jellemzőiknek, szó szerint értelmezzük, illetve téves jelentésben használjuk őket.

Tekintettel arra, hogy egységes jelentéssel rendelkeznek, egyfajta lexikalizálódási folyamat játszódik le bennünk (vannak főnévi, melléknévi, határozószói értékű szólások), miután egy fogalom szemantizálódásaként tekintünk rájuk, úgy viszonyulunk hozzájuk, mint a konvencionális jelentéssel rendelkező egyéb szavakhoz. Így kerülhettek bele szótárunkba a monofrazémák is, nyelvünk tömörítő jellegéből kifolyólag. Ugyanis a nemzetközi frazeológiai szakirodalomban elfogadott elvnek számít, hogy a frazémát legalább két szóból alkotott szerkezet képezi, s ez az értelmezés más nyelvek analitikus voltából adódik, a magyar többnyire szintetikus jellegével szemben.

A szótár indíttatása

Kisebb megszakításokkal mintegy másfél évtizede foglalkozom magyar–szerb viszonylatú kontrasztív frazeológiával, különböző módszerekkel és különféle szempontok alapján. Érdeklődésem abban gyökerezik, hogy természe-

tes kétnyelvűségemnek köszönhetően, már korán felfigyeltem a nyelv – O. Nagy Gábor szavaival élve – virágaira, párhuzamba állítva a két frazeológiai kincstárat. Egykor, amikor Vajdaságban a nyelvek közötti érintkezés nagyobb mértékben alapult a kölcsönösség elvén, amikor a homogénebb magyarlakta településeken a szerb lakosság is megtanult magyarul, hozzájárulva a bilaterális kétnyelvűség kialakulásához, éltek még vidékünkön olyan kevert nyelvű tréfás szerb szólások, mint amilyenek a *meni mindegy*, *pazi na vigyázz*, vagy a *fele voda, fele víz...* Ma már az ilyen jellegű tükröztetés inkább fordított irányú, megtörténik, hogy egy-egy szerb helyzetmondatot iktatunk be beszédünkbe, az „ahogy a szerbek mondani szokták...” megjegyzés kíséretében.

Az együtt-, illetve egymás mellett élés természetes következményeként, a több évszázados igény kielégítése érdekében, szükségesnek éreztem egy nagyobb terjedelmű kétnyelvű frazeológiai szótár megírását, tekintettel arra, hogy ilyen még ez ideig magyar–szerb viszonylatban nem jelent meg. Felmerülhet a kérdés, hogy a munka során miért választottam kiinduló nyelvnek a magyart? Két okból kifolyólag. Az egyik az, hogy a szóban forgó frazemaszótár valójában az új magyar–szerb középszótár mellékproduktumaként született meg, a másik ok pedig abban rejlik, hogy a magyar egynyelvű frazeológiai szótárírásnak nagyobb hagyománya van, mint a szerbnek. A 21. században ugyanis egy sor olyan frazeológiai tárgyú kötet jelent meg Magyarországon, amely a magyar szóláskutatás hagyományára alapozva, számba vette mai szóláskincsünket. Köztük van néhány etimológiai kötet is. A szerb frazeológia szótárszerű feldolgozása valójában két műre korlátozódik, az egyik még 1982-ben jelent meg, s az a szerb mellett a horvát frazeológiát is tartalmazza, a másik pedig újabb keletű, 2012-es kiadású. Van még egy 19. századbeli gyűjtés is, amely nem szótár jellegű mű, inkább csak ábécérendben sorolja fel az ilyen jellegű szerb, horvát, dalmát, vajdasági szerb egységeket népnyelvi és tájnyelvi alakjukban.

A kiinduló nyelvi korpusz

Először azt kellett eldönteni, hogy mi minden kerüljön be a kiinduló nyelvi korpuszba. Mivel a két nyelv genealógiailag és tipológiailag is más nyelvcsoporthoz tartozik, a szólásokon és közmondásokon kívül a szélesebb értelemben vett frazeológiai egységeket is felvettük², amelyeknek az elsajátítása a magyart idegen nyelvként tanulók számára nem kis gonddal jár, ugyanakkor segítséget

² A továbbiakban az egyes szám első személyű megfogalmazástól eltekintek, és pedig nemcsak a tudományosság hatáskeltése végett, hanem azért is, mert a döntéseimet többnyire a szótár szerkesztőjével (Brenner Jánossal) beszéltem meg.

szerettünk volna nyújtani a fordítóknak is, hogy sikeresebben megküzdjenek az ilyen szerkezetekkel.

A korpuszkialakítás során csak olyan példák jöttek számításba, amelyek valamelyik frazeológiai szótárunkban megtalálhatóak, tehát az egyetemes magyar frazémaállományból merítettünk. Kivételt a *lópikula cintányér* kifejezés képez, amely nincs meg az általam használt egyik gyűjtésben sem, azonban a vajdasági regionális népnyelvben eléggé elterjedtnek számít, ezért nem hagyhattuk ki.

A szótári értelemben vett baloldali korpusz létrehozásakor Forgács Tamás művére, a *Magyar szólások és közmondások szótárára* (2003), valamint Bárdosi Vilmos *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalmi szómutatóval* (2012) című kötetére támaszkodtunk. A szótár frazeológiai állománya tartalmaz szűkebb értelemben vett szólásokat, szóláshasonlatokat, továbbá pragmatikus helyzetmondásokat, konvencionális fordulatokat, irodalmi idézetekből keletkezett állandósult beszédmondásokat, közmondásokat és ún. beszédműveket, amelyek közé az enyhébb szitok- és átokfordulatokat, valamint a társalgási fordulatokat és népmesei formulákat soroljuk. A frazeológiai egységek műfaji besorolásának jelölését azonban nem tűztük ki munkánk céljául.

A forrásokra alapozva tehát elsősorban a mai beszélt és írott nyelvben gyakran előforduló állandósult szókapcsolatok találhatóak meg a szótárban, nem idegenkedtünk a szlengre jellemző szószerkezetektől és a diáknyelvi formáktól, ezért nem hagyhattuk ki az enyhén durvának, vulgárisnak minősíthető kifejezéseket sem, amelyekre igyekeztünk hasonlóakat találni a célnyelvben. Ugyanakkor a bibliai forrásokból, az ókori mitológiákból, az irodalmi művekből és ismert történelmi anekdotákból származó szállóigészerű idézetek is képviseltetik magukat, amelyek többnyire az egyetemes európai kultúra részét képezik (az utóbbiak egy részét a szerb frazeológiai szótárak nem közlik, de a szerb idegen szavak szótárában megtalálhatóak, ami azt jelenti, hogy létezik ugyan szerb megfelelőjük, de nem széleskörűen használatos szólásokról van szó).

Kezdetben a stílusbeli értéküket és csoportnyelvi voltukat nem tartottuk szükségesnek jelölni, abból a tényből kiindulva, hogy stiláris értékük az idők folyamán változik (egyes tájnyelvi vagy rétegnyelvi szólások bekerülnek a köznyelvbe, miközben hangulatuk is módosul). Később azonban úgy döntöttünk, hogy utólag mégis jelöljük a stílus- és használati körükre vonatkozó minősítést, tekintettel arra, hogy bármennyire is igyekeztünk a kontextuális, illetve pragmatikus mozzanatot is közvetíteni, a célnyelvben nem mindig állt a rendelkezésünkre hasonló stílusminősítésű ekvivalens megoldás, ezért a pusztá jelentés vagy a semleges megfeleltetés során teljes mértékben elveszik a forrás-

nyelvi frazéma stílusjegye, amennyiben azt valamilyen módon nem jelöljük. Tesszük ezt a forrásmunkákban megadott jelzések alapján.

A magyar–szerb frazeológiai szótár szerkezeti felépítése vezérszó alapú, de ezeket a vezérszavakat nemcsak a szólásokban központi elemként jelentkező szó képezi, hanem az állandósult szerkezeteket igyekeztünk minden egyes szerkezeti elemüknél, illetve minden tartalmas szavuknál feltüntetni. A nem tartalmas szavak (a névelők, a tagadószók, kötőszók, névutók, indulatszók, személyes névmások és a létige) nem szerepelnek címszóként. Tehát a szótár nem utalásos elvet követ, ezt a módszert abból a megfontolásból választottuk, hogy a nem filológiai érdeklődésű szótárhasználó dolgát megkönnyítsük.

A különböző szófajú homonim vezérszavakat megszámoztuk (áll¹; áll²), a címszavak variánsait pedig ferde vonallal választottuk el egymástól.

csorog/csurog	<i>csorog/csurog a nyála (vmi után)</i>	balaviti za nečim; ide/udara kome voda na usta; usta se kome zalila vodom; zubi kome vodene za čim
csügg/csüng	<i>az ajkán csügg/csüng vkinek; csügg vkinek az ajkán</i>	1. visiti kome na usnama; ljubiti se 2. upijati svaku reč nečiju; gledati/ slušaati otvorenih usta
seprű/söprű	<i>csak a seprű/söprű hiányzik a lába közül</i>	samo metla kome fali

Az olyan címszavakat, amelyek önállóan nem fordulnak elő, csak idiomatikus kontextusban használatosak, szintén ferde vonalak közé zártuk.

/csigavér/	<i>csigavér és nyugalom!</i>	smiri živce!; samo mirno, bez panike!
/seperc/	<i>seperc alatt</i>	odmah, iz ovih stopa; za tren oka; za tili čas; dok si reko keks

Egy-egy címszó alatt a frazémák ábécérendben következnek. Annak ellenére, hogy többnyire merev, megkövesedett, kötött formákról van szó, vannak olyanok is, amelyek variálódhatnak. A forrásszótárakban is előfordul, hogy a szólás szórendje más az utalásos helyeken, az igei elem ige-kötős alakja, az ige ideje vagy módja megváltozik, illetve más jelentésű ige vagy főnév képezi a helyettesíthető elemet. Kétnyelvű szótárunkban ezeket megpróbáltuk egységesíteni. Az azonos jelentéssel bíró, valamely tartalmas szavában eltérő frazémákat összevontuk, ferde vonallal jelölve az alakváltozatokat, a szerkezetek nem kötelező elemét pedig zárójelbe helyeztük:

<i>aki hátul/utoljára/utolsóinak marad, tegye/húzza be az ajtót!</i>	ko poslednji izađe, neka ugasi svetlo
<i>annyian/sokan vannak, mint a kínaiak/ oroszok</i>	ima nekoga kao Kineza/Rusa; ima nekoga kao kusih pasa
<i>sok a beszéd/a дума/a szöveg!</i>	dosta priče!; dosta je bilo praznih priča!; ostavi se praznih priča!
<i>nem sok haja (szála) hullott ki vmiért</i>	nije preforsirao svoje vijuge (učeci, studirajući)

Azokat a forrásnyelvi idiómákat, amelyeknek a jelentése egybevág, de alkalmilag más szavakkal, különböző módon egészülhetnek ki, eltérő vonzatstruktúrát követelnek meg, szintén egy helyen tárgyaljuk, de pontosvesszővel választjuk el őket egymástól.

<i>agyilag gyengén bútorozott; agyilag kétes/nulla/zokni</i>	imati ptičji/pileći/kokošji mozak; fali kome po koja daska u glavi
<i>nem lehet agyonütni sem; kétszer kell agyonütni vkit</i>	biti žilav; nema njemu smrti bez sekire; ništa mu biti ne može bez glogova koca
<i>becsukja/beansapja/bevágja az ajtót vki előtt/vkinek az orra előtt; rácsapja az ajtót vkinek az orrára</i>	zalupiti nekome vrata pred nosom/ispred nosa
<i>akkor látott utoljára vizet, mikor a bába megmosdatta/megfüröszttette; a bába mosdatott utoljára vkit</i>	prljav kao prasac
<i>nem sok időt jósol vkinek/vminek; nincs már sok hátra vkinek</i>	nema kome/čemu veka; biti na izdisaju; ne davati kome/čemu puno vremena; nije kome/čemu ostalo puno vremena; duša je kome u nosu; rastajati se sa dušom
<i>sokat tart vkiről/vmiről; sokra becsül vkit/vmit; sokra tart vkit/vmit</i>	ceniti nekoga/nešto; imati visoko mišljenje o nekome/nečemu
<i>rajta a sor; vkin van a sor; sor kerül vkire; sorra kerül vki</i>	doći/stići na red; biti na redu
<i>beletörődik a sorsába; kibékül a sorsával; megadja magát a sorsnak</i>	pomiriti se sa sudbinom predati se sudbini

A frazémáknak a beszédbe, mondatba való beilleszthetőségét megkönnyítő vonzatok jelölését is fontosnak tartottuk, azzal a megjegyzéssel, hogy az alanyi vonzatokat feleslegesnek véltük feltüntetni, így jártunk el a fakultatív tárgyi vonza-

tok esetében is, amennyiben egyértelmű, mire vonatkozik a frazémabeli cselekvés, és amikor nélkülük is használatos a szólás. Olyankor azonban feltüntetjük a *vkit*, illetve *vmit*, ha csak élő vagy élettelen tárgyra vonatkoztatható a jelentése.

<i>vérig sért vkit</i>	uvrediti koga do srži/do dna duše; smrtno uvrediti koga
<i>a sírból hoz vissza vkit/vmit</i>	vratiti koga iz mrtvih
<i>sittre vág vkit</i>	staviti koga iza rešetaka; uhapsiti koga
<i>zaciba csap vmit</i>	založiti nešto; odneti u zalagaonicu
<i>selyempapírba csomagol vmit</i>	uviti u celofan
<i>a csontjaiban érez vmit</i>	visi nešto u vazduhu; imati dobar njuh; imati predosećaj

Az is előfordul, hogy a magyarban csak élettelen tárgyra értelmezhető idióma a szerbben a tárgy előjelétől függetlenül, mindkét (élő és élettelen) jelentésben is használatos, s ezt explicit módon jelöltük is, számítva arra, hogy a szótárhasználó a konkrét kontextuális értelmezés során mindenképpen az odaillő variánst fogja alkalmazni. A birtokos jelző funkcióját betöltő *vkinek/vminek* határozatlan névmás csak abban az esetben jelenik meg a frazéma szerves részeként, amennyiben az igei szerkezet alanya és a birtokos jelző nem azonos személyek. A többi vonzatstruktúra a lexikográfiában használatos szokásos rövidítések formájában jelenik meg. A viszonyragos vonzatok fakultatív jellegére annak zárójelbe helyezésével utalunk.

<i>nincs sóder (vkinél)</i>	iskreno; bez okolišanja, bez uvijanja
<i>elmehet a sóhivatalba (vmivel)</i>	može kome pljunuti pod prozor

A magyar frazémaállományhoz nem fűzünk külön magyar nyelvű magyarázatot, még akkor sem, ha régies, kissé nehezebben értelmezhető frazémáról van szó, mert az egyrészt a szótár terjedelmét jóval megnövelné és használhatóságát megnehezítené, másrészt számítottunk a szótárhasználók kétnyelvű ismeretére, és arra is, hogy a forrásokként megjelölt művekben ellenőrizni tudják a jelentést. A példamondatok közlését is inkább terjedelmi megfontolásból hagytuk ki, bár ennek módszerbeli okai is vannak, a konstruált eredeti mondatok és azok fordításai mesterkéltnek tűnnének, és a megbízhatóságuk is megkérdőjelezhető lenne. A már meglevő eredeti szövegek szerb fordításai-
ban viszont nem találhatunk megfelelő mennyiségű példaanyagot ahhoz, hogy minden szólás kapcsán illusztrálhassuk kétnyelvű használatukat.

A szerb megfeleltetés

A magyar korpusz szerb megfeleltetése során nem támaszkodtunk csupán személyes nyelvismeretünkre és tapasztalatunkra, hanem minden esetben a szerb frazeológiai szótárak oldalain kerestünk bizonyítékot az ekvivalencia megállapítására. Elsősorban a Josip Matešić készítette *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (1982) és Đorđe Otašević *Frazeološki rečnik srpskog jezika* (2012) című szótára álltak a rendelkezésünkre, de a szerb népköltészet kiváló ismerője és a híres mesegyűjtő Vuk Stefanović Karadžić *Srpske narodne poslovice i druge različne kao one u običaj uzete riječi* (1849) munkáját is haszonnal forgattuk. Az archaikus kifejezéseket tartalmazó megoldások és a szokatlan szerkezetek tanúskodnak arról, hogy a megfeleltetések Vuk gyűjtéséből erednek. Ezenkívül a szerb idegen szavak szótára és értelmező szótára, valamint az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Szerb Nyelvi Tanszékének tanárai, Dušanka Zvekić Dušanović és Gordana Štrbac segítettek az ekvivalens megoldások felkutatásában. Internetes forrásokban is kutattunk, bizonyítékokat keresve a frazeológia meglétére, illetve megterheltségére vonatkozóan.

Még az általános kétnyelvű szótárakban is kisebb-nagyobb nehézségekbe ütközünk egy-egy címszó értelmezése kapcsán, s a nagyobb nehézségek közé éppen a frazeológia megfeleltetését soroljuk. Szótárunkban is léteznek olyan magyar szólások, amelyeket a kétnyelvű beszélők közül szinte mindenki ismer, de vannak olyan példák is, amelyek megoldásán hónapokig töpreng a szótáríró.

A szótárban található megoldások három nagyobb csoportba sorolhatóak. Az első típust a teljes mértékben ekvivalens frazeológiai egységek képezik. Ahol csak lehetett, megkerestük a magyar szólások formai és szemantikai ekvivalensét, és ügyeltünk a stílusbeli egyezőségre is. Ebbe a csoportba többnyire az ún. vándorszólások vagy internacionalizmusok tartoznak. Ez jelentheti egyrészt azt, hogy idegenből átvett jövevényszólásokról van szó, hisz olykor pontosan tudjuk, honnan ered a szállóige, az anekdota vagy adoma, másrészt nem minden esetben beszélhetünk feltétlenül kölcsönzésről. A közös tapasztalati alap és világszemlélet, a hasonló életvitel, szokások, hiedelmek sokszor párhuzamosan belső keletkezésű, azonos konstrukciókat alkothatnak a különböző nyelvekben. A magyar nyelv vonatkozásában a frazeológiai-etimológiai szótárak alapján meg tudjuk állapítani, hogy a két lehetőség közül melyik a valószínű, nem úgy a szerbben, ahol ilyen jellegű szótárak nincsenek, ezért nem tudjuk, hogy átvételről, fordításról van-e szó, vagy pedig valamilyen univerzális igazság, tapasztalat szüleményeként jöttek létre. Érdekes megjegyezni azt is, hogy ráakadtunk néhány olyan példára, amelyek esetében a magyar frazéma szerb megfelelőit

az újabb szerb szótárak nem tartják számon, de Vuk gyűjtésében benne vannak. Felvetődhet bennünk a gondolat, hogy ő fordította le a német vagy magyar példamondatokat, tekintettel arra, hogy Vuk életének egy részét Pesten és Bécsben élte le. Ez azonban kevésbé tűnik valószínűnek, inkább arról lehet szó, hogy Vajdaságban, ahol akkor még a magyar és a német volt a hivatalos nyelv, a szerbek, maguk tükröztették a szólásokat német és magyar hatásra. Ez annál is inkább elfogadható magyarázat, mivel az ilyen példánknál zárójelben rendre az áll, hogy *u Vojvodstvu*, ami arra utal, hogy csak Vajdaságban használták őket. Mint ahogyan a magyarban is a jövevényszólások nagy része a németből ered, vagy német közvetítéssel került be, úgy az itteni szerbek is e két nyelv hatására alkalmazták a tükröztetett szólásokat. Időközben a lakosság demográfiai összetétele, az országhatárok is megváltoztak, kivesztek a közös szóláskincset képező szerb megfelelők. Ez a magyarázata annak, hogy például Otašević szótárába már nem kerültek be, de Matešićnál még elvéve előfordulnak valamilyen változatban.

A másik végletet a nulla ekvivalenciával rendelkező magyar szólások képezik. Ebbe a csoportba többnyire a kultúrspecifikus szerkezetek tartoznak, magyar személy- vagy földrajzi neveket tartalmazó idiómák, vagy a magyar történelemmel, a magyar anyagi és szellemi kultúrával kapcsolatos, nemzeti hagyományokkal rendelkező frazeológiai egységek. Ilyenkor megpróbáltuk megtalálni a hasonló szituációban használatos, legközelebbi megfelelőt, amely hangulatilag is beleillik a kontextusba. Ha ilyen sem volt, expresszív egyszavas kifejezéseket alkalmaztunk a célnyelvben, s végső soron csak szokványos szintagmatikus struktúrákkal vagy szabad szókapcsolatokkal értelmeztük a magyar szólást, illetve körülírtuk a jelentését. Elvéve megtörténik, hogy a parafrázisos megfeleltetés után megadjuk a magyar szólás fordítását is, amivel szemléltetni szerettük volna a magyar frazémák képalkotó potenciálját. Ezt olyan meggondolásból tettük, hogy a magyarul esetleg kevésbé tudó, de az univerzális frazeológia iránt érdeklődő kutatók betekintést nyerjenek a magyar frazeológia sajátos világába. A parafrázisos megfeleltetések határesetét képezik a jeles napokhoz kötődő, az időjárási megfigyeléseken alapuló népi bölcsességeket tartalmazó szólások, amelyeket csak ily módon feleltethettünk meg:

<i>Sándor, József, Benedek, zsákban hozzák a meleget</i>	u martu stiže toplije vreme, najava za proleće (tri martovska dana u kalendaru, posle njih je vreme sve toplije)
<i>Mátyás ront, ha talál, ha nem talál, csinál</i>	narodno verovanje: ako je 24. februara loše vreme, sledi otopljenje, ako pak tog dana temperatura bude u plusu, sledi pogoršanje sa snegom

A két véglet között foglalnak helyet azok az esetek, amelyek szerkezetüket tekintve csak részben egybeváogóak, vagy pedig teljesen eltérnek, de a jelentésük megegyezik, illetve a polyszemantikus magyar idiomák legalább egyik jelentése egybeesik. Amikor tehát a szerbben nincs azonos szerkezetű szólás, a jelentés alapján keresünk más formájú megkövesedett szerkezeteket. Olykor azonban egy jelentésre sok különböző szólás közül válogathatunk. Amennyiben csak árnyalatbeli különbségeket észleltünk közöttük, többet is felvettünk a megfelelőletetésnél, pontosvesszővel választva el őket egymástól.

<i>lelopná a csillagot is az égről</i>	između dva oka će ukrasti; uzeo bi i Bogorodičin pokrov
<i>rossz/szerencsétlen csillag alatt született</i>	roditi se pod nesrećnom/rđavom zvezdom; nemati sreće u životu; da se za zelen bor uhvati i on bi se zelen osušio
<i>sosem tudja az ember, mire virrad</i>	ne zna čovek šta ga čeka kad se ujutru probudi; ko zna šta nosi sutra; ko zna šta nosi dan a šta noć; ako znaš šta ti je bilo, ne znaš šta će ti biti

Megtörténik, hogy a polivalens, többjelentésű magyar szólásoknak a szerbben két teljesen eltérő frazéma felel meg, s ezeket külön számozzuk.

<i>kinyílik/felnyílik a csipája</i>	1. progledati; otvorile se kome oči; puklo/sinulo je kome pred očima 2. dići rep; obezobraziti se; postati drzak kao vrabac; postati bezobrazan kao pašče
<i>hátraarcot csinál</i>	1. okrenuti se za 180 stepeni; okrenuti se leđima 2. pobeći glavom bez obzira
<i>a sötétség angyala/fejedelme/szelleme</i>	1. vladar tame; đavo/vrag 2. prokletnik; crni/pali anđeo; niktov, hulja; stoka bez repa

A szóláshasonlatok esetében mind a magyar változatokat, mind a szerb megfelelőiket összevontuk, ferde vonallal jelölve a variáns elemeket.

<i>sovány, mint egy karó/piszkafa/ seprűnyél/gilisza/gebe</i>	dug i mršav kao bandera; mršav kao da je u odžaku visio; mršav kao čačkalica/daska/motka/štaka/smrt/bakalar/glista/raga
---	---

Tudjuk, hogy a szólásokhoz a képiségükből kifolyólag gyakran valamilyen sajátos hangulat tapad, sokszor azok hangzásbeli egységet is alkotnak, össze-
csengnek, rímelnék. Néha éppen ez a rímelési igény hat döntően a szerkezeti

elemek megválasztására, ezért olyan fogalmak kerülnek kapcsolatba, amelyekkel egyébként nem társítanánk őket. Ez is oka lehet annak, hogy nyelvenként a hasonló jelentésű szólások szerkezetileg különböznek.

Olykor, ha erre szükség mutatkozott, zárójelben pontosítjuk a szerb megfelelő jelentését, illetve használati körét:

<i>csorbát szenved vmi</i>	biti oštećen; oštetiti/okrnjiti se (za predmete)
<i>csomót köt a zsebkendőjére</i>	vezati čvor na maramici (radi podsećanja)
<i>csirkehúsrá fáj a foga vkinek</i>	biti željan pileline (mladih devojaka)

Tapasztalatok

A szótárírás során levonható tapasztalatok rámutatnak arra, hogy az értelmezéskor a kutatónak – a gazdag művelődéstörténeti, néprajzi ismereteken túl – ismernie kell a két nép sajátos világnézetével kapcsolatos látásmódját, képpalkotó szemléletét. S épp ez a szokatlan, gazdag képzettársító szemlélet az, ami a magyarban jellegzetessé teszi a szóláskincset, és megnehezíti a megfeleltetést. Vannak ugyanis többnyire tréfás kifejezések, amelyek próbára teszik a legtapasztaltabb értelmezőt is. Ilyenkor az egyedüli megoldás az, hogy teljesen elvonatkoztatunk a formától, azonban sohasem leszünk elégedettek a megoldással, mert tudjuk, hogy milyen veszteségekkel jár minden ilyen megoldás:

<i>kopasz mondja szaladjunk, hadd lobogjon a hajunk</i>	crven barjak od zelene svile; od crnog načiniti belo; okruglo pa na čoše
<i>ha a nagymamának kereké lenne, nyilván villamos lenne</i>	ne preteruj; samo budala u to veruje
<i>úgy néz ki, mint egy jóllakott óvodás</i>	debeljuškasta osoba niskog rasta
<i>ritka, mint az árvaházban a szülői értekezlet; ritka, mint Mackó sajtban a brummogás</i>	redak kao jednorog

Az európai közös kultúrtérhez tartozó jelenségek, művek nemzeti térben való honossá tétele során is mindig a nyelv nyújtotta lehetőségekkel élünk. Az ilyen művek bekerülve a nyelvbe saját életüket kezdik élni, olykor számtalan változatban jelentkeznek és a sajátunknak tekintjük őket. Előfordul, hogy azok egy-egy sajátos mozzanata, csattanója frazeológiai egység formájában önállóul, külön életre kel, ezeket sajnos nem tudjuk kellőképpen megfeleltetni egymásnak. Ilyen eset például a *Forró vizet a kopaszra/kopaszna!* szólá-

sunk, amely „vkinek a kopaszágára való csúfolódó célzás, kopasz emberek elijesztésül mondott tréfás fenyegetés v. kopaszra nyírt gyerek fejmosásakor használt tréfás kifejezés”-ként (Bárdosi 2012, 738) él a köztudatban, és amely a *Három kismalac és a farkas* című – a magyarban nép- vagy tündérmesének minősülő – meséből való. Ez a mese szinte minden európai népnél elterjedt, de az említett magyar szólást nem lehet visszavezetni a mese szerb nyelvű változatára, mert az idiomatizálódott felszólító mondat abban nem található meg, valójában ez a mozzanat teljesen hiányzik a malacok párbeszédéből. Hasonló kopaszcsúfoló vagy -ijesztő szólás a szerbben nem létezik, csak szóláshasonlatok vannak, azokat azonban az ilyen jellegű magyar szólásoknak a megfelelőiként tartjuk számon.

Hasonló gondot okoznak a magyar irodalmi művekből eredő szólások, mint mondjuk a Petőfi-versből származó *egy gondolat bánt engemet* (vagy az *ágyban párnák közt hal meg*). Itt egyrészt az a szerencsés körülmény játszhat közre, hogy a verset Veljko Petrović lefordította szerbre, a *Jedna me samo tišti misao* címmel, mi azonban mégsem ezt tesszük meg az említett szólás megfelelőjének, mert az a szerb nyelvhasználónak nem az átvitt értelemben használatos frazémát idézné fel, amelynek jelentése ’kérés, óhaj kissé tréfás kifejezése: de jó lenne, ha...’ (Bárdosi 2012, 238), hanem a szerbben megszokott *jedna me misao mori* szerkezetet, annak ellenére, hogy a frazeológiai szótárak ezt sem tartják számon, és hogy nincs tréfás hangulata sem.

Befejező gondolatok

A szerb frazeológiai kincs nyilván csak részben van képviselve a szótárban, mivel azok a szerkezetek, amelyekre a magyarban nem létezik idiomatikus szókapcsolat, nem kerülhettek bele. További feladat lenne tehát egy szerb–magyar frazeológiai szótár megalkotása, amely olyan szerb szakos kollégák, szakemberek bevonását feltételezné, akik a kiinduló nyelvi korpuszt begyűjténék, és a frazémák jelentését hitelesen értelmeznék.

S ezzel sem lenne lezárva a feladatok sora, nem merülnének ki a kontrasztív frazeológiai kutatások lehetőségei. Véleményünk szerint nagyon fontos lenne egy olyan két- vagy többnyelvű frazeológiai mű megteremtése, amely a fogalmak kognitív szemléletű konceptualizációján alapulna, ahol a kulcsfogalmak a jelentéskörök, a tematikus egységek alapján lennének meghatározva, nem pedig az alkotóelemeik szerint. Ily módon juthatna kifejezésre az, hogy a frazeológia nyelvenként milyen közös vagy hasonló vonásokat, illetve különbségeket mutatnak.

Irodalom

- Bárdosi Vilmos. 2012. *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalmi szömutatóval*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Bárdosi Vilmos. 2013. *Lassan a testtel! Emberi testrészek a magyar szólásokban, közmondásokban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács Tamás. 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Jelavić, A. – Klinac, D. – Hoyt-Niklolić, E. – Kiss G. – Kušćer, N. 2017. *Szívvél-lélekkal: Magyar–horvát szomatikus szólástár / Dušom i srcem: Mađarsko-hrvatski rječnik somatskih frazema*. Zágráb: Ibis grafika d.o.o. u suradnji s katedrom za hungarologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1849. *Srpske narodne poslovice i druge različne kao one u običaj uzete riječi*. Beč: Štamparija Jermenskoga manastira.
- Klajn, Ivan – Šipka, Milan. 2006. *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Matešić, Josip. 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO Školska knjiga.
- O. Nagy Gábor. 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- O. Nagy Gábor. 1979. *Mi fán terem?* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Otašević, Đorđe. 2012. *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej.
- Štrbac, Gordana – Štasni, Gordana. 2017. *Somatizmi i konceptualizacija stvarnosti u srpskom jeziku (glava i njeni delovi)*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Štrbac, Gordana. 2018. *Frazeologija o čoveku i čovek u frazeologiji*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Vajda József – Burzan, Mirjana. 1984. *Magyar–szerbhorvát frazeológiai szótár*. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar Délszláv Nyelvek Intézete – Magyar Nyelv-, Irodalom- és Hungarológiai Kutatások Intézete – Tankönyvkiadó Intézet.

Internetes források

- <https://ezbirka.starisloveni.com/pregled.html>
- <http://sr.wikiquote.org/sr/Српске народне пословице>
- <http://www.oskosta.org/text.htm>
- <http://www.poslovice.net/srpske-poslovice/>

SOME THOUGHTS ABOUT A BILINGUAL PHRASEOLOGICAL DICTIONARY – WORK IN PROGRESS

In this paper, I discuss some of the questions and challenges related to compiling a Hungarian-Serbian dictionary of phraseologisms. The structural characteristics of the two languages and the differences in the tangible and intangible heritage of the two nations are also reflected in the field of phraseology. On the other hand, the fact that they have been living side by side for more than a millennium has resulted in many common experiences, which have contributed to the occurrence of similar or identical idioms in the two languages. The study presents a typology of phraseological equivalence and addresses the problem of the translatability of phraseologisms. In addition, it also tackles the differences between the two languages' corpora of phraseologisms and places special emphasis on idioms and proverbs with the same lexical structure, as well as on culture-specific phraseologisms and their translation. *Keywords:* phraseologism, idiom, phraseological dictionary, Hungarian, Serbian

O MAĐARSKO-SRPSKOM FRAZEOLOŠKOM REČNIKU

Kao prirodna tekovina suživota dva naroda, Mađara i Srba, na teritoriji Vojvodine nametnula se potreba da se nadomesti praznina, nedostatak na polju mađarsko-srpskog frazeološkog rečnika. U radu se prati put od ideje do realizacije ovog projekta, navedeno je koje su bile poteškoće u njemu, koje je odluke autor i uredništvo jednog takvog obimnog rečnika moralo da donese na samom početku i do kakvih je promena dolazilo tokom realizacije projekta. U studiji se u nastavku vrši tipologizacija frazeološke ekvivalencije, sa posebnim osvrtom na načine kako se kod pojedinih tipova uspostavlja ekvivalencija između izraza u ova dva, genealoški i tipološki različita jezika. Posebno se pominju i slučajevi kada se frazeološka veza ne može uspostaviti, što dalje postavlja pitanje prevodivosti frazeoloških jedinica sa jednog jezika na drugi.

Ključne reči: frazeološke jedinice, idiomi, frazeološki rečnik, mađarski jezik, srpski jezik

ETO: 81*373.237
811.131.1

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

81:32
DOI: 10.19090/hk.2022.3.39-50

KADVÁNY Gergely

Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola
Újlatin Nyelvészet Doktori Program
Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék
Szeged, Magyarország
kadvanyy@gmail.com

A FOGLALKOZÁST JELÖLŐ FŐNEVEK
NYELVPOLITIKAI KÉRDÉSEIRŐL – KÜLÖNÖS
TEKINTETTEL AZ OLASZ NYELVRE

On the language policy of nouns denoting professions
– with special reference to Italian

Nomina professionalis u svetlu jezičko-političkih pitanja
– sa posebnim osvrtom na italijanski jezik

A foglalkozást jelölő főnevek képzésének nyelvpolitikai aspektusa voltaképpen olyan probléma, amely összekapcsolódik a nyelvek azon képességével, hogy nemeket fejezzenek ki. A magyarban nem létezik a nyelvtani nem kategóriája, ugyanakkor kifejezhető férfi és női lexikai nem. Ezzel szemben az olasz főnév grammatikai jellemzőinek egyik fő összetevője a nyelvtani nem, mely hím- és nőnemre oszlik. E nyelvtani sajátosság különösen foglalkozásneveknél válhat problematikusná a hímnemű alapalakok nőnemű párjának megadá-
sakor, s bár e párhuzamosság nyelvi reprezentációja még a mai napig sem alakult ki teljes mértékben, mindez magával hozott egy rendkívül ellentmondásos nyelvhasználatot, mely természetesen visszatükröződik a főnév morfológiájában is. Ennek a hiátusnak a kitöltése Itáliában hamar politikai síkra terelődött, s a témával kapcsolatos viták immár közel négy évtizede vannak jelen nyelvészek és nyelvpolitikusok diskurzusaiban. A kibontakozó vita következtében Olaszországban különböző ajánlások születtek a hímnem mellett megfelelő nőnemű formák kialakítására, fontos kérdés azonban, hogy ezeket a javaslatokat legitimálja-e a nyelvhasználó. Jelen kutatásom, melynek alapja egy nyelvész tollából származó Facebook-poszthoz kapcsolódó komment szekció elemzése, noha e nyelvpolitikai kérdésre

nem tud egyértelmű választ adni, a szinkrón nyelvállapotról azonban részletes láteteletet nyújt. *Kulcsszavak:* foglalkozást jelölő főnevek, nyelvpolitika, olasz nyelv, nyelvtani nem, szinkrón nyelvállapot

Bevezetés

A foglalkozást jelölő főnevek nőnemű alakjainak képzése gyakran heves viták tárgyát képezi mind szakmai berkekben, mind pedig a nyelvhasználók körében. A sajtó, a rádió, a televízió is egyre nagyobb érdeklődést mutat e kérdéskör iránt, de az internet világa az, amely számtalan felületén (Facebook, Instagram, Twitter, blogok stb.) a témával kapcsolatos javaslatok, vélemények és reakciók óriási mintáját kínálja, mintegy megerősítve ezzel a probléma kulturális és társadalmi szintű fontosságát. A vita tehát azért annyira nyitott és aktuális, mert a nyelvhasználat egy olyan szegmenséről szól, amely a nőekkel szemben diszkriminatív hatású lehet. Mindez a nyelvben kétféle szinten jelenhet meg: a hétköznapi nyelvhasználatban, illetve a nyelv struktúrájában (Tyukász 2004).

A téma szélesebb kontextusba helyezésére Vera Gheno két alapvető aspektust vett figyelembe (Gheno 2020a): a probléma kronológiai és „földrajzi” jellegét. Az első esetében megállapítható, hogy a nőnemű alakok megléte a hímneműek mellett nem új keletű probléma, mindössze azt lehet mondani, hogy nemrégiben vált a közbeszéd témájává, annál is inkább, mert a közösségi média megjelenésével az emberek véleménye még inkább láthatóvá válik. Nyelvtörténetileg megközelítve a kérdést fontos megemlíteni, hogy már a latinban is jelen voltak bizonyos nőnemű foglalkozásnevek (pl. a hímnemű *minister*, *patronus* mellett a megfelelő nőnemű alakok, *ministra*, *patrona*); ezeknek a használata a nők bizonyos szakmai szerepekben vagy pozíciókban való jelenlétének következményeként szilárdult meg. A későbbiek folyamán az olasz nyelvben is megszülettek a megfelelő nőnemű alakok, mint a *regina* (királynő), *imperatrice* (császárnő), *sarta* (varrónő), *cassiera* (pénztárosnő). A Gheno által megjelölt második, azaz földrajzi aspektuson pedig az értendő, hogy a nemi szempontokat figyelembe vevő nyelvhasználatról szóló vita, amely valójában sokkal szélesebb körű, mint a foglalkozásnevek nőnemű formáival kapcsolatos kérdések, nem kizárólag Olaszországban zajlik, hanem nemzetközi szinten is. Szemügyre véve a különböző európai nyelveket, három nyelvtípust különböztethetünk meg e tekintetben:

- 1) a nyelvtani nemmel nem rendelkező nyelvek (*genderless languages*): sem a főnevek, sem a névmások nem rendelkeznek nyelvtani nemmel. Ilyenek például a finnugor nyelvek;

- 2) a természetes nemmel vagy névmási nemmel¹ rendelkező nyelvek (*natural gender or pronominal gender languages*): a főnevek nem rendelkeznek nyelvtani nemmel, de a névmások igen. Idesoroljuk például a dán vagy az angol nyelvet;
- 3) a nyelvtani nemmel rendelkező nyelvek (*grammatical gender languages*): a főnevek és a névmások is rendelkeznek nyelvtani nemmel. Ebbe a csoportba tartoznak többek között a német, a szláv és az újlatin nyelvek.

Az olyan nyelvekben, mint a magyar és más finnugor nyelvek (továbbá a török, a japán, a mandarin, a koreai és tulajdonképpen a világ nyelveinek nagy részében) nem létezik a nyelvtani nem kategóriája és névmási nemeket sem különböztetnek meg, de minden nyelv rendelkezik bizonyos nyelvi erőforrásokkal a nemi megkülönböztetés jelölésére (Vasvári 2011). Fontos megjegyezni, hogy a fent említett első két csoportban is gyakran van lehetőség a szemantikai nem valamilyen módon történő kifejezésére, ezt nevezzük voltaképpen lexikai nemnek, ebben az esetben egy nőre „lexikai nőnemben” utalunk. A lexikai nem inkább a nyelv szókincsére, mint nyelvtanára utal, a nem nyelvtani értelemben vett hím- vagy nőnem az egyes főnevek lexikai, szótári jelentésében van kódolva (*férfi – nő*) vagy utótagok használatával kerül kifejezésre, így jár el pl. a magyar a *-nő* utótaggal (*doktor – doktornő*). Nyelvtani nem és névmási nem hiányában a magyarban a nem csupán szemantikai kategóriaként fejezhető ki (Vasvári 2011). A különböző nyelvtípusok eltérő módon közelítik meg a nemek kérdését. Az ezekben a nyelvekben alkalmazott stratégiák azonban a különbségek semlegesítése irányába is elmozdulhatnak abban az esetben, ha nem szükséges azokat explicit módon kifejezni, például nyelvtanilag és szemantikailag egyaránt semleges kifejezésekkel, ebbe a csoportba sorolható az angol *they* használata a *he* vagy *she* helyett vagy például a *spokesperson* használata a *spokesman* vagy *spokeswoman* helyett (Gheno 2020a). A nyelvtani nemmel rendelkező nyelvek a különbségek specifikálása irányába mutatnak, ahogy ezt az olasz nyelvben is láthatjuk.

Az olasz nyelv helyzete

Az olasz főnév grammatikai kategóriáinak egyike a nyelvtani nem. A mai olasz nyelvben hímnem és nőnem létezik, a latinban még meglévő semlegesnem az olasz nyelvben már nincs jelen. Ennek értelmében minden főnév az

¹ Louise O. Vasvári a 'természetes nem' kifejezést téves elnevezésnek tartja (Vasvári 2011).

imént említett két csoport valamelyikébe sorolható. Míg az elvont fogalmak és az élettelen dolgok esetében ez a jellemző merőben esetleges, addig az élőlényeket megnevező főnevek jelölhetik a biológiai nemhez való tartozást.

A főnevek egy csoportjánál, jelesül a foglalkozásneveknél igen problematikus a hímnemű alapalakok nőnemű párjának megadása. A nőnemű főnevek formáinak képzése az utóbbi évtizedekben került a viták kereszttüzébe bizonyos társadalmi, szociokulturális változások következtében. Foglalkozások, melyeket régen csak férfiak töltöttek be, immár a nők számára is elérhetővé váltak, ezért egyes munkakörök elnevezéséhez új, nőnemű megfelelőre van szükség. Számos olyan foglalkozásjelölő főnevet találhatunk az olasz nyelvben, mely korábban csak hímnemben volt használatos. E párhuzamosság nyelvi reprezentációja még a mai napig sem alakult ki teljes mértékben, s mindez magával hozott egy rendkívül ellentmondásos nyelvhasználatot, mely természetesen visszatükröződik a főnév morfológiájában is. Egyrészt formálódóban vannak a hímnemű főneveket kísérő nőnemű párok, másrészt érdekes ellentmondásként maguk a nyelvhasználók tiltakoznak a nőnemű formák erőltetett bevezetése ellen. A morfológiai hiátus kitöltése Olaszországban hamar politikai síkra terelődött, s a témával kapcsolatos viták közel négy évtizede vannak jelen nyelvészek és nyelvpolitikusok diskurzusaiban.

A nőnemű főnevek képzése az olasz nyelvben

A foglalkozást jelölő főnevek nőnemű alakjai, amelyek a nőknek bizonyos pozíciókban, foglalkozásokban való jelenléte nyomán kerülnek be az általános használatba, morfológiai szerkezetüket tekintve „átlátható” alakok, mivel a legáltalánosabb szóképzési mintákat követik (Robustelli 2017). Hogy milyen párokról van szó, hogyan képezzük ezeket a főneveket, milyen képzési lehetőségek állnak rendelkezésünkre a nőnemű főnevek megalkotásakor, azt a következőképpen lehet négy csoportba sorolni (Zanichelli – Dizionario più 2018):

1. Külön nemkifejező főnevek (i nomi indipendenti/di genere fisso): ebben az esetben a hímnem és nőnem két különböző tőből származik, ilyen például a *fratello – sorella* (fiútestvér – lánytestvér), *uomo – donna* (férfi – nő) stb.
2. Kétnemű főnevek (i nomi di genere comune), melyeknek megegyezik a hímnemű és nőnemű alakja, csupán a névelő különbözteti meg őket:
  - a) néhány *-e* végződésű főnév: *il/la custode* (őr), *il/la preside* (igazgató – igazgatónő)

- b) a folyamatos melléknévi igenév főnevesült formái vagy az *-ante* szuffixumra végződő főnevek: *il/la presidente* (elnök – elnök asszony), *il/la chiromante* (jós – jósnő)
- c) *-ista*, *-cida* és *-iatra* végződésű főnevek: *il/la barista* (felszolgáló), *il/la tirannicida* (zsarnokölő), *il/la pediatra* (gyermekorvos)
- d) minden olyan *-a* végződésű főnév, amely megegyezik hím- és nőnemben (ezek gyakran görög eredetűek): *l'atleta* (atléta), *lo/la stratega* (stratégus).
3. Állatnevek (i nomi di genere promiscuo), amelyek vagy csak hímneműek vagy csak nőneműek (*il serpente*, *la volpe*). Amennyiben jelölni kívánjuk az egyed nemét, az *il maschio* (hím) vagy *la femmina* (nőstény) kifejezést kell használnunk (*il maschio/la femmina della volpe*; *la volpe maschio/femmina*).
4. Szóvégváltoztatással nemkifejező főnevek (i nomi di genere mobile): ezek a végződés megváltoztatásával vagy egy szuffixum hozzáadásával nőneművé alakíthatók a következő általános szabályok alapján:
- a) a hímnemben *-o* végződésű főnevek nőnemben *-a* végződést kapnak: *maestro* – *maestra* (tanító – tanítónő)
- b) a hímnemben *-a* végződésű főnevek egyes esetekben úgy viselkednek, mint a második kategória főnevei (tehát megegyeznek hím- és nőnemben is), más esetekben pedig nőnemben *-essa* szuffixumot kapnak: pl. *poeta* – *poetessa* (költő – költőnő)
- c) a hímnemben *-e* végződésű főnevek, ahogyan azt a második kategória esetében láttuk, változatlanok maradnak nőnemben, bizonyos esetekben azonban vagy *-a* végződést kapnak: *padrone* – *padrona* (tulajdonos); vagy *-essa* szuffixumot: *studente* – *studentessa* (tanuló)
- d) a hímnemben *-tore* végződésű főnevek nőnemben *-trice* végződést kapnak: *lettore* – *lettrice* (olvasó), de egyes esetekben *-essa*: *dottore* – *dottoressa* (doktor – doktornő), más esetekben pedig *-tora* szuffixumot kap: *impostore* – *impostora* (csaló)
- e) a hímnemben *-sore* végződésű főnevek a nőnemet az *-itrice* szuffixummal képzik, amelyet az igetőhöz ragasztanak: *possessore* – *posseditrice* (birtokos), DE *professore* – *professoressa* (tanár – tanárnő)
- f) végezetül van néhány sajátos képzési mód is, mint pl. *eroe* – *eroina* (hős – hősnő).

Ezt a négy csoportot megvizsgálva világossá kell válnia, hogy a foglalkozásnevek nőnemű alakjai az olasz nyelv morfológiai rendszere által már biztosított formák, tehát nyelvészetileg helyes alakok, nem idegenek a nyelv alaktani szerkezetétől. A kérdésről folytatott vita hevéssége azonban azt mutatja, hogy a tisztán nyelvi szempontok összefonódnak a társadalmi, kulturális és politikai vonatkozásokkal, amelyek a témához egy újabb aspektust vezetnek be.

Nyelvpolitikai aspektus

Ezen a ponton pedig át kell térnünk a nyelvpolitika területére. Ahogyan Patrizia Violi fogalmaz, a nyelvtani nem nem csupán grammatikai kategória, amely az egyeztetés tisztán mechanikus folyamatait szabályozza, hanem szemantikai kategória is, amely a nyelven belül mély szimbolikát mutat (Violi 1986). Ez a kitétel elsősorban olyan esetekben érvényes, amelyekben a nyelvtani nemet befolyásolja a biológiai nem. Ilyen esetekben alakulhat ki a nyelvi szexizmus, amikor tehát nem csupán a nyelvtan játszik szerepet egy-egy alak használatában. Ezzel a kérdéssel közel négy évtizede foglalkoznak Olaszországban: az olasz állami intézmények kezdeményezésére, az adminisztrációban dolgozók segítségével a nyolcvanas évek közepétől sorra jelentek meg olyan tanulmányok, amelyek a nyelvi szexizmussal foglalkoztak. Ezek közül kiemelendő Alma Sabatini 1986-ban publikált meghatározó munkája, a *Raccomandazioni per un uso non sessista della lingua italiana* (Ajánlások az olasz nyelv nem szexista használatához), melyet a szerző kibővítve *Il sessismo nella lingua italiana* (Szexizmus az olasz nyelvben) címmel jelentetett meg 1987-ben. Sabatini ezekben a művekben egy kétpólusú rendszert állított fel, ez azt jelentette, hogy minden terminushoz tartozzék nőnemű és hímnemű alak is. Az általa javasolt szójegyzék egy részének már létezett rögzült nőnemű formája, másrészt természetesen ki kellett alakítani új kifejezéseket is, leginkább a foglalkozást jelölő főnevek körében (Sabatini 1987). Mindazonáltal Sabatini ajánlásainak fogadtatása nem volt egyértelműen pozitív, nyelvész körökből is sok kritika érte, és meglehetősen kevés javaslata került be a mindennapi nyelvhasználatba. A bírálatok ellenére Sabatini munkája kiindulópontként szolgál a következő évtizedek kutatásaihoz.

Az új évezredben megint fellángoltak a viták e témával kapcsolatban, a vonatkozó szakirodalomban egyaránt található szinte militánsnak tekinthető javaslatcsomagokat, melyek előírják bizonyos nyelvi alakok használatát, és visszafogottabb, inkább a szinkrón állapotot rögzítő és vizsgáló kutatásokat.

Egyértelmű tehát, hogy a foglalkozást jelölő főnevek kategóriája az olasz nyelvben csak látszólag morfológiai kérdés, a hiányzó szóalakok kialakítását egyaránt befolyásolják nyelven belüli és nyelven kívüli tényezők is. A képzési rendszer ismert, adott szabályokat követve képezhetünk új szóalakokat. Mi jelenti tulajdonképpen a problémát? Miért van az mégis, hogy különösen a magas társadalmi presztízst jelölő szavak esetében az olaszok nem használják következetesen a nőnemű alakot?

A kérdés megválaszolására több tényezőt vesz figyelembe a szakirodalom. Egyrészt ezek a nőnemű alakok a beszélők számára szokatlan, keveset hallott alakok, tulajdonképpen neologizmusok, pontosan azért, mert bizonyos foglalkozásokat a nők nem régóta töltenek be, s így a hozzájuk kapcsolódó szóalakok még nem rögzültek a nyelvhasználatban (Gheno 2020b). Nehézkes és hosszú folyamat a már megszokott alakról az új alakra való átmenet. A használatuk elleni tiltakozás egyik leggyakoribb érve, hogy ezek az új alakok „csúnyának” hangzanak, „csúnyaságuk” pedig újdonságukból, a hagyományostól eltérő, szokatlan formájukból ered (Sabatini 1987). Ez a vélekedés még akkor is tartja magát, ha az új alternatíva teljesen beilleszkedik a nyelv rendszerébe, valamint ugyanazokat a sémákat követi, amelyek már rögzült alakok. Amikor egyes beszélők azt mondják, hogy egy presztízzsel járó foglalkozást jelölő főnév nőnemű alakja „rosszul” hangzik, nem nyelvészeti alapon nyugvó megállapításról beszélünk, hanem egy mögöttes kulturális sztereotípiát által vezérelt vélekedésről (Bellucci 2014). A kakofónia mellett megjelenik ezen új alakok feleslegességének az érzete, ami gyakran együtt jár a nyelv romlásának a képzetével. Sok esetben maguk a nők tiltakoznak a nőnemű alakok használata ellen, egyrészt, mert a kérdés átitatódott a politikával, feminista kérdéssé vált, sok nő pedig nem szeretné, ha a feministák közé sorolnák, másrészt pedig jogi kontextusban a nyelvhasználók a hímnemű megnevezést tekintik helyesnek, míg a nőnemű alakot lealacsonyítónak érzik (Gheno 2020b).

Már korábban szó esett a nemek nyelvenkénti különböző megközelítéséről, valamint az eltérő stratégiák alkalmazásáról. Fontos látni, hogy még az egymással olyan közeli rokonságban álló nyelvekben is, mint az újlatin nyelvek, ezek a stratégiák meglehetősen eltérnek, ez azt bizonyítja, hogy az alapvető különbségeket valószínűleg nem a nyelvtípusok, hanem az eltérő helyi nyelvi ideológiák okozzák (Vasvári 2011). Míg Franciaországban az Académie française vagy Spanyolországban a Real Academia Española a szavak jóváhagyásáért felelős szervek, addig Olaszországban az Accademia della Crusca-nak nincs előíró, csak leíró szerepe, ebben az értelemben az olasz sokkal „anarchikusabb” (Gheno 2020b).

Avvocato vagy Avvocata?

Az Accademia della Crusca, noha előíró szereppel nem rendelkezik, a nyelvészeti szempontból kifogástalan alakokat a nyelvhasználók figyelmébe ajánlja, de nem írja elő azok kizárólagosságát. Gyakran nagy a bizonytalanság a beszélők részéről egy-egy új nőnemű alak helyességével kapcsolatban, sok esetben nemcsak az a probléma, hogy elfogadják-e vagy nem az újítást, hanem adott esetben az a kérdés, hogy a több kínálkozó opció közül melyiket preferálják.

A következőkben egy konkrét példán keresztül mutatom be a kérdést. A már említett „anarchikusság” jól látszik az *avvocato* – *avvocata* (ügyvéd – ügyvédnő) példáján. Vera Gheno az *Il Dubbio* közéleti napilapban interjú keretében reagált egy olvasói levélre, amelyben az a kérdés merült fel, hogy töröljék a nőnemű *avvocata* alak használatát, mert az nem helyes. A cikk nyomán valószínűsítő kommentháború alakult ki, melyet a lap Facebook oldalán követtem. Százhetvenöt hozzászólás született, a továbbiakban ezeket elemezve ismertetem a nyelvhasználók véleményét.

Annak ellenére, hogy a nyelvész kijelenti, hogy az olasz nyelvtan szabályai szerint az *avvocata* a helyes alak, s elég ezzel kapcsolatban megnézni a legújabb egynyelvű értelmező szótárakat, a nyelvhasználók reakciói nem ilyen egyértelműek. A hozzászólásokban kétféle alapvető reakciót lehet megkülönböztetni: az elfogadó és az elutasító kommenteket.

Az elfogadó kommentekről nem lehet sok mondanivalónk, hiszen aki elfogad egy javasolt alakot, az a szakember útmutatását követi. A pozitív kommentek esetén ugyanakkor három típust különböztethetünk meg: egyrészt bizonyos esetekben a hozzászólók kategorikusan kijelentik, hogy használják az *avvocata* alakot, hiszen grammatikailag az a helyes, másrészt vannak olyanok, akik a szótárakra hivatkoznak, hiszen azokban szerepel az *avvocata*. A harmadik típusba azok tartoznak, akik noha elfogadó attitűdöt mutatnak, nem tudják, melyik a helyes nőnemű alak. Az *avvocato* nőnemű megfelelőjeként megjelenik az *avvocata* mellett egy további szóalak, az *avvocatessa*, amely valójában helyes, de mivel nem rögzült a nyelvhasználatban, mint az *avvocato* egyedüli megfelelője, ezért egyes nyelvészek azt javasolják, hogy inkább az *-a* képzős alakokat használjuk, mivel az *-essa* szuffixum történetileg negatív konnotációval társul, diminutív, degradáló jelentéstartalommal (Grossmann-Rainer 2004). Robustelli azonban Sabatini ajánlásaival ellentétben azt javasolta, hogy az olyan *-essa* szuffixummal ellátott alakokat, mint például a *professoressa*, tartsák meg, mert ezek már régóta részei a mindennapos nyelvhasználatnak, és maguk a beszélők sem érzékelnek bennük lealacsonyító jelentéstartalmat (Robustelli 2013).

A negatív reakciókról általában elmondható, hogy a kommentek kicsivel több mint a fele elutasítja az *avvocata* alakot. A hozzászólások között megjelennek provokatív jellegű kommentek, amelyek követelik, hogy a hímnemben *-a* végződésű foglalkozást jelölő főnevek változzanak *-o* végződésűvé. Egyesek a feminista ideológiákhoz kötik az *avvocata* alak térnyerését, s ennek kapcsán felidéznek a feministák azon meggyőződését, hogy ha a beszélők ezeket a főneveket nőnemben használják, akkor a nők nagyobb eséllyel indulnak a munkaerőpiacon. Ezenfelül többször felbukkan a kakofóniára való hivatkozás, bizonyos szavak nem tetszenek a kommentelőknél, mert nem jól hangzanak, s a beszélők fontosnak érzik, hogy ezeket ne erőltessék rá az emberekre. Vannak, akik szerint az *avvocata* csúnyább az *avvocatessa* alaknál is, és nyelvtromlásra hivatkozva párhuzamba állítják a *medica* (doktornő) alakot az *avvocata* szóval. Egy másik jelentős és visszatérő elképzelés az úgynevezett neutrum jelenléte a presztízzsel járó foglalkozásneveknél. Ezzel a semleges alakokkal, a vélekedések szerint, nem lehet tévedni, így nem szükséges mindenáron specifikálni a nyelvtani nemet. Ezzel a feltevessel azonban az a baj, hogy egyrészt az olaszban nem létezik neutrum, másrészt, amit a kommentelők neutrumnak vélnék, az tulajdonképpen a nőnemet magába foglaló hímnem. Ezenfelül sok nő a kommentekben ragaszkodik ahhoz, hogy a hímnemű *avvocato* megnevezéssel illessék, közülük néhányan úgy vélik, hogy ezeknek az új nőnemű alakoknak, mint a *sindaca* (polgármester asszony), *ministra* (miniszter asszony) a bevezetése csupán divatjelenség, és ha már egyszer egy nő ügyvédként dolgozik, teljesen mindegy, hogyan szólítják. Végül pedig van, aki úgy gondolja, hogy az *avvocato* marad örökre a nyelvhasználatban, mivel ez az egyedüli mindkét nemben helyes alak.

Az elfogadó és elutasító kommenteken felül megjelenik egy olyan is, amelyben egy ügyvédnő megemlíti, hogy egyszer egy kliense az *avvocatrice* alakokkal szólította meg. Noha a *-trice* végződés bizonyos szavak esetében használható a nőnem képzésére, az *avvocato* esetében nem megfelelő. Ez is azt példázza, hogy mekkora a bizonytalanság a beszélők részéről egy-egy új nőnemű alak képzésekor.

Összegzés

Összegzésül elmondható, hogy az *avvocato* – *avvocata* alakok használata esetében merőben heterogén nyelvhasználat jellemző még ma is, közel negyven évvel azután, hogy Olaszországban állami szinten is megfogalmazódott a nyelvi diszkrimináció eltörlésének igénye. A nőnemű foglalkozást jelölő főnevek nem

csak történetileg és nyelviileg helyesek, az *avvocata* és más alakok között csak annyi a különbség, hogy a beszélők füle már hozzászokott a nyelvhasználatban hosszú ideje meglévő alakokhoz. A használatban való jelenlét hiánya sok esetben egyszerűen annak köszönhető, hogy bizonyos szerepekben nincsenek nők vagy nem régóta töltenek be bizonyos pozíciókat. Láthattuk, hogy a nyelv ezen területe még ma is vita tárgyát képezi nyelvészek és nyelvhasználók részéről is. Olaszországban, mivel az Accademia della Crusca csak leíró szerepkörrel rendelkezik, nincs felsőbb szerv, amely meghatározza és előírja a nyelv sorsát. Jóllehet bizonyos új szavak már helyet kapnak a szótárban, ahol például az *avvocato* nőnemű megfelelőjeként az *avvocata* szerepel, mégis ha választásra kerül a sor, „anarchikusság”, bizonytalanság figyelhető meg a nyelvhasználók részéről. Noha a jelen kutatás nem tud egyértelmű választ adni e nyelvpolitikai kérdésre, a szinkrón nyelvállapotról képes láttelepet adni, s néhány adalékkal szolgálni az itáliai nyelvhasználat változásairól szóló vitákhoz.

Irodalom

- Bellucci, Patrizia. 2014. *Il femminile di questore e di prefetto*. Accademia Della Crusca, márc. 17.
<https://accademiadellacrusca.it/it/consulenza/il-femminile-di-questore-e-diprefetto/865> (2022. febr. 23.)
- Gheno, Vera. 2020a. *Ministra, portiera, architetta: le ricadute sociali, politiche e culturali dei nomi professionali femminili (prima parte)*, júl. 25.
<https://www.linguisticamente.org/nomi-femminili/> (2022. febr. 24.)
- Gheno, Vera. 2020b. Si dice avvocata o avvocato? Il dibattito è aperto... Ma per la sociolinguista non ci sono dubbi: “Si dice avvocata”. Az interjút készítette Spasiano, Francesca. *Il Dubbio*, szept. 3.
<https://www.ildubbio.news/2020/09/03/si-dice-avvocata-o-avvocato-il-dibattito-e-aperto-ma-per-la-sociolibguista-non-ci-sono-dubbi-si-dice-avvocata/> (2022. febr. 24.)
- Grossmann, Maria – Rainer, Franz. 2004. *La formazione delle parole in italiano*. Tübingen: De Gruyter.
- Robustelli, Cecilia. 2013. *Linee guida per l'uso del genere nel linguaggio amministrativo*. Firenze.
- Robustelli, Cecilia. 2017. Donne al lavoro (medico, direttore, poeta): ancora sul femminile dei nomi di professione. *Accademia Della Crusca*, febr. 21.
<https://accademiadellacrusca.it/it/consulenza/donne-al-lavoro-medico-direttore-poeta-ancora-sul-femminile-dei-nomi-di-professione/1237ú> (2022. febr. 22.)

- Sabatini, Alma. 1987. *Il sessismo nella lingua italiana*. Commissione Nazionale per la Realizzazione della Parità tra Uomo e Donna. Roma.
- Tyakász Dóra. 2004. *Gondolatok a szexista kifejezések kiküszöbölésének lehetőségeiről az olasz nyelvben*. Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák. Fasciculi linguistici. Series lexicographica 3.
- Vasvári, Louise O. 2011. *Grammatical Gender Trouble and Hungarian Gender[lessness]: Pt I. Comparative Linguistic Gender*. AHEA E-JOURNAL.
- Violi, Patrizia. 1986. *L'infinito singolare: considerazioni sulla differenza sessuale nel linguaggio*. Verona: Essedue edizioni.
- Zanichelli – Dizionari più. 2018: *Femminile*, márc. 8. <https://dizionariopiu.zanichelli.it/cultura-e-attualita/le-parole-del-giorno/parola-del-giorno/femminile/> (2022. febr. 20.)

ON THE LANGUAGE POLICY OF NOUNS DENOTING PROFESSIONS – WITH SPECIAL REFERENCE TO ITALIAN

The linguistic policy aspect of the formation of nouns denoting professions is in fact a problem linked to the ability of languages to express gender. In Hungarian there is no category of grammatical gender, but there is a male and female lexical gender. In contrast, one of the grammatical categories of Italian nouns is grammatical gender, which is divided into masculine and feminine gender, and thus the identification of the feminine pair of masculine base forms in nouns denoting professions is very problematic. Even today, the linguistic representation of this parallelism is still not fully developed, and this has led to a highly contradictory usage, which is naturally reflected in the morphology of the noun. Filling this gap quickly became a political issue in Italy, and the debate on the subject has been part of the discourse of linguists and language policy makers for four decades. For this reason, various recommendations have been made in Italy for the use of feminine forms in addition to masculine, but the question is whether these proposals are legitimised by the language user. Although my present research, based on an analysis of the comment section of a Facebook post written by a linguist, cannot provide a clear answer to this language policy question, it does provide an insight into the synchronic state of language.

Keywords: nouns denoting professions, language policy, Italian language, grammatical gender, synchronic state of language

NOMINA PROFESIONALIS U SVETLU JEZIČKO-POLITIČKIH PITANJA – SA POSEBNIM OSVRTOM NA ITALIJANSKI JEZIK

Jezičko-politički aspekt stvaranja *nomine profesionalis* jeste problem povezan sa rodnom osetljivošću jezika. U mađarskom jeziku ne postoji kategorija gramatičkog roda iako se može izraziti i muški i ženski leksički rod. Za razliku od toga, jedan

od glavnih činilaca gramatičkih karakteristika italijanskih imenica je gramatički rod koji se deli na muški i na ženski. Ova gramatička karakteristika može da bude problematična posebno kod imena zanimanja pri određivanju ženskih oblika imenica u muškom rodu. Iako jezička reprezentacija ovog paralelizma sve do danas nije u potpunosti oformljena, ova pojava je dovela do kontradiktornosti u upotrebi jezika, što se reflektuje na morfologiju imenica. Ispunjavanje ove praznine se u Italiji ubrzo prebacilo na politički nivo, rasprava između lingvista i onih koji se bave jezičkom politikom traje već nepunih četiri decenije. Kao posledica ovih rasprava u Italiji su se mogli čuti razni predlozi za uspostavljanje odgovarajućih ženskih oblika imenicama u muškom rodu. Pitanje je da li će govornici dati legitimitet ovim predlozima. Rad se zasniva na analizi selektovanih komentara datih na postu Fejsbuka, a iz perspektive jednog lingviste. Iako autor ne može da da nedvosmisleni odgovor na ovo jezičko-političko pitanje, u radu se daje detaljan uvid u trenutno stanje ovog problema.

Ključne reči: nomina professionalis, jezička politika, italijanski jezik, gramatički rod, sinhrono stanje u lingvistici

A kézirat beérkezésének ideje: 2022. márc. 14.

Közlésre elfogadva: 2022. máj. 15.

ETO: 81-112
811.135.1(091)
DOI: 10.19090/hk.2022.3.51-68

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ROSENBERG Mátyás

Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest, Magyarország
matyas.rosenberg@gmail.com

A BEÁS HELYSÉGNEVEK SZTENDERDIZÁCIÓ ELŐTT

Bayash place names before standardization

Pred standardizaciju toponima u Bojašu

Egy magyarországi 2007-es kormányrendelet rendelkezik a nemzetiségi nyelvű hivatalos földrajzi nevek megállapításáról és nyilvántartásáról, megjelenése óta azonban államigazgatási szinten ezeknek a neveknek a megállapítása és nyilvántartása nem történt meg. A tanulmány bemutatja, hogy a hivatalos beás földrajzi nevek megállapításának előfeltétele a településnevek gyűjtése, amely egyelőre kezdeti szakaszban tart, a korábbi szórványos gyűjtések pedig nem megfelelő minőségűek. Amellett érvel, hogy ha a kodifikáció megelőzi a feltárást, a normatív rendelkezések feszültséget generálhatnak az intézményes oktatásban részesültek és az abból kimaradók, de az egyes cigány csoportok között is interetnikus konfliktus jöhet létre. Végül azokat a tényezőket elemzi, melyek segíthetnek abban, hogy a helyi használatnak legmegfelelőbb, nyelvileg leghelyesebb, történetileg leghitelesebb névalak kerüljön kiválasztásra, elősegítve, hogy a nyelvi tájkép a valós nemzetiségi viszonyokat tükrözze.
Kulcsszavak: helynevek, beás cigányok, toponímia, sztenderdizáció, nyelvi tervezés

Bevezető

A beás közösségek helyneveinek kodifikációját a részletes feltérképezésnek, alapos, exploratív kutatásnak kellene megelőznie, ez azonban megkezdettnek is alig tekinthető. Magyarországon jelenleg 2007-es kormányrendelet rendelkezik a nemzetiségi nyelvű hivatalos földrajzi nevek megállapításáról és nyilvántartásáról, államigazgatási szinten ugyanakkor ezeknek a neveknek a megállapítása és nyilvántartása még nem történt meg, a közeljövőben viszont sor kerülne rá.

Az eddigi adatgyűjtés, illetve a korábbi munkák során egy sor olyan kérdés és probléma is felmerült, mellyel érdemes foglalkozni. Elméleti aspektusból kitérek a beás toponimiák típusaira, a korábbi gyűjtések felhasználhatóságának kérdésére, a helyesírási rendszerek rögzítettségére, gyakorlati szempontból pedig vizsgálom a helységnévtáblák kihelyezésének kérdését, illetve egy konkrét esettanulmányban mutatom be a lokális közösségekben elérhető nyelvi konszenzust, mindezt pedig összevetem azzal a gyakorlattal, mely a magyarországi roma/cigány közösségeket homogén csoportként kezeli és amelyből több félreértés és nehézség is fakad. A tárgyalni kívánt témák releváns mondandóval bírnak a romani, illetve más, nemzetiségi helységneveket illetően is, azonban számos apróbb problémával is foglalkozom, mely kifejezetten a beás helységnevekről szól, állításaim így főként a beás közösségekre érvényesek.

A terepmunka leírása

A beások által beszélt nyelvváltozatokat dialektológiai aspektusból vizsgáló terepmunkámat 2013 óta végzem, ennek során összesen 165 településről gyűjtöttem nyelvi adatokat, melyek körülbelül 2250 adatközlőtől származnak. Az interjúk elsősorban beás és magyar nyelven készültek Magyarországon, Szlovéniában, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában, Szerbiában, Romániában, Ukrajnában, Szlovákiában, Csehországban, de akad köztük romani, román, szlovák, ukrán, angol nyelvű is. Szinte minden esetben sor került elicított adatfelvételre (270 mondatot tartalmazó fordításos kérdőív segítségével, melynek során 1900 elemet vizsgálok, valamint direkt rákérdezés módszerét is alkalmaztam), valamint nem elicított adatfelvételre is (spontán beszélgetés velem, vagy a közösség más tagjaival, esetleg mesék/dalok felvétele). A kutatási eredményeket egy saját készítésű korpuszelemző programmal dolgozom fel, a későbbiekben egy online adatbázisban is kereshetővé válnak. A vizsgálatában prioritást kapnak a morfológiai és hangtani jelenségek, valamint a lexikai különbségek. Az adatfelvétel során direkt rákérdezést alkalmaztam az adatközlő lakóhelyének ismert neveire és a lakókörnyezetében található toponimiákra és mikrotoponimiákra egyaránt.

A beásokról és nyelvváltozataikról röviden

A beás közösségeket mint etnikai csoportot és az általuk beszélt nyelvváltozataikat érintő definíciós problémák az elmúlt évtizedekben a tudományos diskurzus fókuszába kerültek. Leggyakrabban a hagyományos mesterségük (teknővájás, kanálkészítés, orsócsinálás, kosárfonás) alapján azonosítják őket,

és bár Magyarországon generációk óta felhagytak a famegmunkálással, a *teknővájó* mint etnonima ma is elterjedt (Rosenberg 2021, 230–231). Az említett csoportok megnevezésére a magyarországi tudományos diskurzusban ma a *beás* kifejezés a leggyakrabban használatos, más országokban egyebek mellett a *rudari* etnonima is gyakran előfordul (Marushiakova–Popov 2021). Olyan közösségekről van szó, akik a saját nyelvváltozatuk megnevezésére leggyakrabban a *băjișeșce* 'beásul', *dă băjaș* 'ua.', *cigăniv* 'cigányul', *rumăneșce* 'románul' endoglottonímát, míg magyarul a *beás*, *oláh*, *román*, vagy *cigány nyelv* exoglottonímát használják – noha igen gyakran tapasztalják, hogy nyelvváltozatuk rokona más román területi változatnak. Ezek a közösségek nyelvtipológiai szempontból a román nyelv több, korábbi területi dialektusára visszavezethető tranzicionális nyelvjárásait beszélik (részletesebben lásd Rosenberg 2018, 112–113). A magyarországi beásokra különösen jellemző, hogy a közösségek román nyelvterülettel való kapcsolata hosszú ideje megszakadt, nyelvváltozataik a román nyelvterületen beszélt mai köznyelvi változatoktól eltérő módon, délszláv és magyar nyelvi kontaktushatások között zajlott, illetve zajlik. A legtöbb beás közösség életében a nyelvcsere rendkívül előrehaladott állapotban van (lásd Gadó 2000; Orsós 2017), mára a középkorúak is jellemzően a többségi társadalom nyelvét birtokolják, a fiatalok pedig a legritkább esetben beszélnek a közösség által korábban beszélt nyelvváltozatot (Rosenberg 2020a).

A beásokat többen, különböző szempontok alapján, alcsoportokra osztják (Erdős 1958/1989, 42–43; Kovalcsik 1988, 216; Kovalcsik 1993, 231; N. Békefi 2001, 6–7), azonban ezeknek a terminusoknak az ismerete nem általános; nem mindig tudható, hogy kik és milyen szempontok alapján neveznek meg egy-egy csoportot és alcsoportot, és milyen szempontok alapján rokonítják azt más csoportokkal vagy alcsoportokkal. Egyes etnikai csoportok nem vállalnak közösséget másokkal, adott esetben nem is ismernek magukon kívül más beásnak tartott közösségeket, az egyes csoportok megnevezéseiről pedig nem tudható, hogy milyen összefüggésben van azok feltételezett nyelvhasználatával (részletesebben lásd Rosenberg 2018, 102–107).

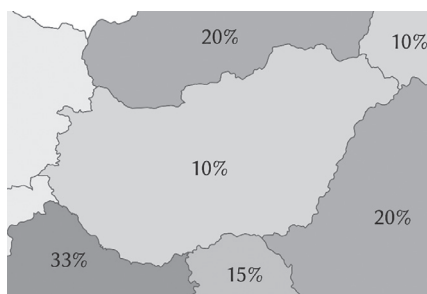
A törvényi szabályozás

A helységnevek szabályozásának változása

Magyarországon az elmúlt évszázadokban általános gyakorlat volt az idegen nyelvű helynevek feltüntetése a térképeken és a helységnévtárakban, bár ez kezdetben a latin és a német elnevezések használatát jelentette, hiszen Magyarországon 1844-ig a latin volt az államnyelv és a Habsburg fennhatóság

miatt pedig a német is a közigazgatás nyelve volt (Sasi 2019, 24). Valójában azonban az 1898. évi IV. törvénycikk volt az első (Törvény 1898), mely kimondta, hogy Magyarországon minden községnek csak egy hivatalos neve lehet, korábban a törvényalkotó ezt a kérdést nem kívánta szabályozni. Ez a lépés államigazgatás szempontjából ugyan fontos intézkedésnek tekinthető, de sajnos együtt járt a helységek egyéb névváltozatainak, így a nemzetiségi neveknek a hivatalos megszüntetésével (Sasi 2019, 26).

Magyarország a 2007. évi 303. számú kormányrendelet rendelkezik a magyarországi hivatalos földrajzi nevek, ezen belül a nemzetiségi nyelvű hivatalos földrajzi nevek megállapításáról és nyilvántartásáról (Korm.-rendelet 2007). A rendelet szerint a megállapított hivatalos magyar és nemzetiségi nyelvű földrajzi neveket a földmérési és térinformatikai államigazgatási szervezetnek kell a Földrajzinév-tárban nyilvántartani. A kormányrendelet megjelenése óta azonban államigazgatási szinten a nemzetiségi nyelvű földrajzi nevek megállapítása és nyilvántartása egyelőre nem történt meg. Magyarországgal ellentétben a szomszédos országok az elmúlt évtizedekben helységnévjegyzékekben tették közzé a helységnévtáblán megjeleníthető kisebbségi helységneveket, azok használatát központi, tartományi kormányhatározatok, rendeletek szabályozzák. A kisebbségi nyelvű helységnévtáblákon feltüntetett nevek azonban Szlovénia kivételével nem tekinthetők hivatalos helységnévnek, hanem kizárólag tájékoztató jellegű megjelölésnek. Használatuk általában a kisebbségnek a település összlakosságán belüli számarányához kötött (lásd az 1. ábrát). Horvátországban 33,33% (Lábadai 2003; Andócsi 2012), Romániában és Szlovákiában 20% (Monit. oficial 2001; Zákon 1994; Nariad. vlády 1999), Szerbiában 15% (MNT 2012), Ukrajnában 10% (Beregzászi–Csernicskó–Ferenc 2014), Ausztriában a rendeletben közzétett helységnevek használhatók (Bundesgesetzblatt 2000), Szlovéniában pedig nincs a kisebbség számarányához kötve a nemzetiségi helységnévhasználat (Uradni list 1991) (Sasi 2020, 226).

1. ábra. Nemzetiségi helységnévhasználat minimális számaránya Magyarországon és a környező országokban

A helységnevek szabályozásának jelenlegi jogszabályi keretei

A hivatalos földrajzi nevek egyes típusait a magyarországi hivatalos földrajzi nevek megállapításáról és nyilvántartásáról szóló 3030/2007. (XI. 14.) Korm. Rendelet szabályozza. Annak 2. §-a taxatív felsorolja. A (4) bekezdés szerint: „Nemzetiségi nyelvű hivatalos földrajzi név: a helységeknek és az országban található földfelszíni részleteknek az ott élő nemzetiség által használt történelmileg kialakult földrajzi neve.” A nemzetiségi nyelvű hivatalos földrajzi nevek megállapítását, véleményezési eljárását a Földrajzinév-bizottság végzi, melynek feladata lehet névmegállapítás (országos jelentőségű domborzat- és tájnév, területnév, természetvédelmi név, víznév és országos jelentőségű közlekedési és hírközlési név), szakmai vélemény (bizonyos adatkörök esetén kötelező kérni a Bizottság szakmai véleményét), vagy állásfoglalás (Beszámoló 2021, 1–2). A Bizottság meghatározta a nemzetiségi hivatalos földrajzi nevekkel kapcsolatos irányelveit. A Rendelet 4. § (3) bekezdés a) pontja értelmében a Bizottság megkeresésre állást foglal a nemzetiségi nyelvű hivatalos földrajzi nevek helyességéről, amelyhez a (6) bekezdés szerint a települési, illetve az országos nemzetiségi önkormányzattól véleményt kérhet. A Rendelet 5. § (1) bekezdése rögzíti, hogy a hivatalos földrajzi nevek megállapításakor figyelemmel kell lenni a helyi lakosság élő névhasználatára, a települési önkormányzat és a nemzetiségi önkormányzat, illetve egyéb szervezetek véleményére, továbbá a nyelvhelyességi követelményekre. A Rendelet 5. § (4) bekezdése arra is lehetőséget biztosít, hogy meghatározott névtípusok esetében a nemzetiségi nyelvű hivatalos földrajzi név is megállapítható legyen (Beszámoló 2021, 1–2).

Beás helységnevek a gyakorlatban

A beás közösségekben a mikro-és makrotoponímiákra is számos példát találunk. Fontos azonban megjegyezni, hogy e toponimák elsajátítása és használata jelenleg főként az idősebb beszélőkre korlátozódik. Még az anyanyelv jó ismerete sem garantálja, hogy az informátor sok helységnevet ismer, ráadásul e nevek ismertségi foka a nemek között általában óriási különbséget mutat. A férfiak – feltehetően a munkaerőpiaci mobilitásuk miatt – általában többet utaznak, és ezért több helységnevet ismernek. Vannak olyan közösségek is, akik az általános gyakorlattól eltérően nem használnak nativizált településneveket, függetlenül attól, hogy nyelvvaltozatukat magas, vagy alacsony szinten beszélik (Rosenberg–Mikesy–Bölcskei 2020, 210).

Beás toponimák a Dunántúlon

A Dunántúlon élő beás közösségek szinte minden környező települést beásul neveznek meg. Úgy is fogalmazhatunk, elsősorban azoknak a településeknek van beás elnevezése, ahol nagyobb beás jelenlét van, vagy volt a múltban, illetve az előbbieknél szomszédságában található pl. *Šikibe* 'Csököly', *Gulumbok* 'Galambok', *Girgiteg* 'Görgeteg', *Durog* 'Nagydorog', *Pil'arda* 'Pellérd', *Pariba* 'Pári' stb. Ugyanakkor kevésbé gyakran olyan településeknek is létezik beás neve, melyekre a fenti állítás nem áll, pl. *Miškulcã* 'Miskolc', *Sulnok* 'Szolnok', *Peřta* 'Budapest', illetve vannak olyan települések, amelyek annak ellenére nem rendelkeznek beás névvel, hogy a környező összes falunak van beás neve, ráadásul maga a falu is számottevő beás lakossággal rendelkezik, pl. Kölesd, Uzd (Arató 2013, 62). Ritkán, de előfordul szlengnek tekinthető, humoros név is, pl. *Ĝilvano* 'Gilvánfa'.

Beás toponimák Kelet- és Közép-Magyarországon

A Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon élő beás közösségek gyakorlatában csak a legritkább esetben fedezhetünk fel nativizált településneveket, ugyanis is a falvak, városok neveit nem is ismerik másképp, csak magyar nyelven. Rendkívül ritkán, de mégis előforduló településnevek közé tartoznak a következők: *Dobricîn*¹ 'Debrecen', *Lita* 'Létavértes', *Pišu* 'Vámospécs', *Avram(u)* 'Nyírábrány', *Bogomîr* 'Bagamér', *Aşad(u)* 'Nyíracsad', *Kokota* 'Kokad', *Poroslău ~ Poroslăv* 'Poroszló', illetve a két nagy folyó neve viszonylag ismert: *Ćisa* 'Tisza', *Dunăre* 'Duna' (Rosenberg 2021, 252).

Mikrotoponímiák

A beás közösségekben a leggyakoribbak az általános toponímiák, melyekből többet is ismerünk, az erdélyi-bánáti (árgyélan) dialektusból pl. *pãro* 'patak', *ďal* 'domb', *řanc* 'árok', *ul'icã* 'utca', *řit* 'folyó', *mal* 'part' stb., a munténiai-bánáti (muncsán) nyelvjárásból pl. *tobã* 'tó', *sukak* 'utca', *pãdure* 'erdő', *pařã* 'legelő', *vije* 'szőlőskert', *kale* 'utca', *ďel* 'domb' stb. Ezek az általános kifejezések sokszor referenciapontokkal együtt használatosak, hogy helyekre utaló körülírásokat alkossanak, pl. „az utca, amelyben a polgármester lakik”, „a Siklósra vezető út mentén lévő földdarab”, „az erdő, ahol gombát gyűjtünk”,

---

¹ A város hivatalos román neve *Debreřin*, azonban a magyarországi román közösségek a beásokéval megegyezően ejtendő *Dobriřãn* hangalakban használják.

„a templom fölött északra lévő utca” stb. Szintén gyakori, hogy a magyar nyelvhez hasonlóan, a helyeket kizárólag az általános kifejezések használatával jelölik (Rosenberg–Mikesy–Bölcskei 2020, 210). Önálló mikrotoponimiák pl. a Baranya megyei Kővágótöttös két településrésze, *Titošu-l Mik* ’Kistöttös’ és *Titošu-l Mare* ’Nagyöttös’, a Zala megyei Nagykanizsa két városrésze, *Bagola* ’Bagola’ és *Palimba* ’Palin’.

A kölcsönzésekről

Megkülönböztethetünk olyan neveket, ahol átadónyelv a magyar, pl. *Pitendę* ’Pettend’, *Igrica* ’Zalaiatrice’, *Lirinc* ’Sárszentlőrinc’, *Budolę* ’Bodolyabér’, *Mađaroda* ’Balatonmagyaród’, illetve ahol a szláv pl. *Uldinc(u)* (horvát *Oldince*) ’Old’, *Rastinc(u)* (horvát *Rastince*) ’Egyházasharaszti’, *Bremina* (< horvát *Bremena* ACC < *Breme*) ’Beremend’ (Arató 2013, 61).

Az elnevezés részeként többször a helyhatározó ragját is átveszi a beás, pl. *Šamba* ’Zalacsány’, *Kimšibę* ’Kemse’, *Vitibę* ’Vejtí’, *Tămășiba* ’Tamási’, *Sirimbeę* ’Szörény’. A *-ba/-be* szuffixumok a szóval együtt relexikalizálódtak², azok minden esetben megmaradnak (Kemény 2000, 35). Több ’Kis-/Nagy-’ prefixum beásul áll, ha megkülönböztető szerepben van, pl. *Rajku-l Mare* ’Felsőrajk’, *Titošu-l Mik* ’Kistöttös’, *Nana Mare* ’Felsőnána’, *Šimarta dă Sus* ’Felsőszentmárton’, míg más nevek esetében szinte mindig elmarad. A nevek közül némelyik határozatlan, míg mások határozott alakúak. Az adatközlés során egyértelműen kiderült, hogy azok az ismert és gyakran használatos nevek rendre határozottak, míg a „kikényszerített” nevek között bőven akad határozatlan, pl. *Lipovă* ’Lippó’, *Tolnă* ’Tolna’, *Dravă* ’Dráva’.

Többféle név – egy település

A nyelvjárási neveknek egy sajátos fajtája az, amikor egy település lakói a saját nyelvükön elnevezik a környező településeket, amely nevek az ott lakók körében teljesen ismeretlenek, vagy nem használatosak. A Baranya megyei Pécs a helyiek és a környékbeliek nyelvhasználatában *Pišu*, Zala megye egyes részein *Pišō*. Velény (Baranya megye) a helyiek szerint *Vijěň*, Kővágószőlősen *Vilimba*, Tésényben *Vilimbę*. A Somogy megyei Barcs elnevezése a helyiek szerint *Barše*, ahogy Szentborbáson és Komlón is, Szedresen és Tésényben

² A jelenség más nyelvekben is gyakori, vö. romani *Kantorjanošiba* ’Kántorjánosi’, horvát *Kotoriba* ’Kotor’, a leghíresebb valószínűleg a török İstanbul < görög εις την Πόλιν ’a városba(n)’ (Kiss 1988, 293; illetve Tólos Endre szóbeli segítsége).

Barşę, Pécsen és Komlón pedig előfordult a *Bărsibę* alak is, pedig mindegyik adatközlő az erdélyi-bánáti (árgyelán) dialektus beszélője. A munténiai-bánáti (muncsán) nyelvjárást beszélők beszédében Pécs neve *Pičuj(u)*, Barcs pedig *Barča*, Velénynek pedig nincs ún. nativizált neve.

Beás településnevek mint nemzetiségi helységnevek

A beás helységnevek alapvetően a nyelvjárási nemzetiségi nevek közé sorolhatók. Számukat megközelítőleg sem tudjuk, azonban kilencven cigány eredetű – tehát romani és beás – név van a Földrajzinév-tár adatbázisában, de ez közel sem tekinthető teljesnek. Sasi (2019) is utal rá, hogy minden bizonynyal több száz roma helységnev van Magyarországon, hiszen közel 1200 településen működik roma nemzetiségi önkormányzat³, a 2011-es népszámlálási adatok szerint pedig 31 roma többségű település van és további 226 helységben haladja meg a részarányuk a 20%-ot. Egyrészt meg kell jegyeznünk, hogy a népszámlálási adatok súlyosan torzítanak, sokszorosan alulreprezentálják a cigány lakosságot, másrészt a toponímiák száma is jóval magasabb lehet ennél, hiszen jómagam több mint 1300 romani és beás földrajzi nevet gyűjtöttem. Egyedül a legnagyobb arányban (98,6%, 1140 fő) romák által lakott magyarországi településen, a baranyai Alsószentmártonban látható roma (beás) helységnev közintézményi feliratként *Sînmarta de Jos* alakban, de beás kiejtés és a legelterjedtebb Orsós-féle helyesírás szerint *Szîmártá dă Zsosz* lenne a helyes (Arató 2013; Sasi 2019, 29; Rosenberg 2020b).

Nemzetiségi helységnevtáblák

Magyarországon a nemzetiségi helységnevtáblák kihelyezését az 1970-es években a nemzetiségi szövetségek, az érintett községek tanácsai, a megyei hivatalos szervek és az országos Földrajzinév-bizottság közötti többszöri egyeztetés előzte meg (Kult. Min. 1978). Ennek eredményeképpen 1979-ben mintegy 180 településen helyeztek ki nemzetiségi nyelvű helységnevtáblákat. Ezeknek a száma napjainkra meghaladja a 320-at és országszerte kilenc nyelven (német, szlovák, horvát, szerb, román, szlovén, bolgár, görög és ruszin) láthatók nemzetiségi helységnevek a helységnevtáblákon. A kezdeti gyakorlattal ellentétben jelenleg a nemzetiségi helységnevtáblák kihelyezéséhez nem szükséges semmi-

---

³ Az Országos Cigány Önkormányzat (OCÖ) nevét 2011. január 20-i ülésén megváltoztatta, azóta az Országos Roma Önkormányzat (ORÖ) elnevezést használja.

lyen központi engedély vagy egyeztetés, a nemzetiségi névalak megállapításához semmilyen szakmai vélemény. Az adott nemzetiségnek semmilyen részarányt nem kell elérnie a helység lakosságán belül. Teljes egészében az adott helység önkormányzatának a hatáskörébe tartozik az ügy, csak a tábla kihelyezéséhez kell engedélyt kérni a közzutat felügyelő állami szervtől. A nemzetiségi helységnévtáblákat időnként le is cserélik, ha az először kihelyezett táblán nem az ott élők által használt névalak volt (Sasi 2019, 26; Sasi 2020, 227–228).

Problémák és nehézségek

Nyelvi tájkép kontra valós viszonyok

Általános probléma, hogy néha egészen csekély számú, akár 5%-ot vagy 10 főt sem meghaladó nemzetiségi népesség esetén is ki van helyezve nemzetiségi helységnévtábla, mint például Vekerden (román *Vecherà*) 3 román (2,4%), vagy Kercseligetén (német *Gerstleek*) 6 német (1,5%) lakos esetén. Más esetekben pedig jelentős, vagy éppen többségi nemzetiségi lakosság esetén sincs nemzetiségi helységnévtábla, mint például a nógrádi Csőváron (szlovák *Čúvár*), amelyik az egyetlen abszolút szlovák többségű falu (320 fő, 51%) Magyarországon a 2011-es népszámlálási adatok szerint (KSH 2014). Ugyanígy a 70%-ban német (147 fő) lakosságú Keszöhidegkút nemzetiségi neve (*Hiewrkut ~ Hirekut*) sincs kiírva. A legnagyobb magyarországi nemzeti kisebbség a cigánység (hivatalosan 316 ezer fő, becsült létszámuk 500–800 ezer fő), de romani és beás nyelven egyáltalán nincsenek nemzetiségi helységnévtáblák kihelyezve. Mindezek miatt a nemzetiségi helységnévtáblák által megjelenített nyelvi tájkép nem a valós nemzetiségi viszonyokat tükrözi (Sasi 2019, 26).

Helynevek az írott forrásokban

A beás földrajzi nevek gyűjtése, kutatása folyamatban van, egyes szakmunkákban lehet néhány példát találni (pl. Kemény 2000; Orsós 2003), szisztematikus gyűjtésük csak most kezdődött meg (lásd Arató 2013; Rosenberg 2018, 2020, 2021; Rosenberg–Mikesy–Bölcskei 2020). A mikrotoponimiák terén akad azonban néhány kivétel, ugyanis a Pesti (1982) által szerkesztett *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* című kötet „rc”, azaz „román cigány nyelvi adat” jelzés alatt több település teljes, több száz mikrotoponimiára kiterjedő beás névanyagát tartalmazza, köszönhetően Hoffmann Ottó nyelvésznek és a több tucat adatközlőnek. Az adatok felhasználhatóságát azonban több körülmény is rendkívül nehezíti.

Egyrészt a kötet szerkesztői a magyar, a német és a szerbhorvát nevek átírási kérdéseiről és dilemmáiról egy igen rövid útmutatóban ugyan beszámolnak, de más nyelvek esetében ezt nem tették meg, így a beás, a romani, vagy például a jiddis nevek kizárólag magyar „fonematikus írásmóddal” lettek lejegyezve, ami azt eredményezte, hogy számos fonéma írásbeli reprezentációja hibás, de minimum megkérdőjelezhető. Másrészt a beás neveket illetően a szerkesztési folyamatban – mint az a kötetben szereplő adatok alátámasztják – nem vett részt olyan személy, aki a beás nyelvváltozatokat, vagy akár a román nyelvet ismerte volna. A nyelvi adatok szemléltetéséhez a kötetből Véménd település gyűjtésénél felbukkanó beás mikrotoponímiákat mutatom be a kötetben szereplő alakban, változtatás nélkül (lásd az 1. táblázatot).

Név sorszám	Nyelvi adat a közölt formában	Megadott jelentés
1.	<i>Fontínâ dö Ribli</i>	'Ribli forrása'
4.	<i>Vájoggödër</i>	'Vályoggödör'
6.	<i>Mærmæncsi dö Szürp</i>	'Szerb temető'
17.	<i>Gyálu</i>	'hegy'
23.	<i>Gyëpulumári</i>	'libalegelő'
26.	<i>Murmuncsi ungurjân</i>	'magyar temető'
35.	<i>Biszërikâ dö szürp</i>	'szerbek keresztje'
68.	<i>Lá omol szërâk</i>	'a szegény ember'
70.	<i>Boltë; Boltâ</i>	'bolt'
80.	<i>Vasbót</i>	'vasbolt'
103.	<i>Kágyé láto</i>	'széles út'
172.	<i>Funtúnâ lu Ápácsi</i>	'apáti forrás'
324.	<i>Lâ putori ugi árgyi cüglyë</i>	'a hely, ahol égetik a téglát'
384.	<i>Gyálu lu vië</i>	'szőlőhegy'

1. táblázat. *Néhány példa a beás mikrotoponímiákra Pesti (1982) alapján*

Ahogy az a táblázatból leolvasható, a közepes, közepen képzett, ajakkerekítés nélküli magánhangzó [ə] átírása {o, ö, ë, ə, u} betűkkel, a zárt, közepen képzett, ajakkerekítés nélküli magánhangzó [i] jelölése pedig {ü, í, ə, u, ú} betűkkel történt. Az egyes írásjegyek közötti választás teljesen véletlenszerű és mint látható, átfedés is akad. A 'temető' leggyakrabban előforduló beás alakja a tudományos átírás szerint *mærmînçe*, a *Mærmæncsi (6) és a *Murmuncsi (26)

írasmódja egymásnak is ellentmond, noha előfordul, hogy mindkét centrális magánhangzót zártan, vagy közepesen ejtsék. Ugyanez igaz a *fántînă* 'kút' szóra, ahol a lejegyzés **Fontînă ~ Funtînă* alakban történt (vö. *fântîna* 'a kút'). A hosszú magánhangzó jelölése rapszodikusán változik, pl. **gyálu* (17) ~ **gyálu* (384). A legtöbb beás nyelvjárásban a szóvégi közepes, elől képzett, ajakkerekítés nélküli magánhangzó zártabban ejtendő [ɛ] → [i], ez jól látható a **Mərməncsi* (6), **Murmuncsi* (26), **Gyëpulumári* (23), **putori* (324) szavakban, a **Kágyé* (103), **cüglyë* (324), **vië* (384) esetében viszont nyílt maradt. Glide-ként jelölték az **ungurjân* (26) szó diftongusát, mely a mai beás nyelvváltozatokban nagyon ritkán adatolt (vö. román *ungurean* 'magyar').

A kis- és nagybetűkkel történő jelölés nem konzekvens, pl. **Szürp* (6) ~ **szürp* (35), ahogy az egybe- és különírás sem, pl. **Gyëpulumári* (23) (vö. *d'epu-l mări*), de **Lá omol szërák* (68) (vö. *la omo-l sarak*). A legutolsó példából kiderül, a beás név fordítása sem mindig pontos, bizonyos helyeken csak egy-egy nyelvi elem marad le, pl. *la omo-l sarak* *'a szegény ember' helyett 'a szegény embernél', viszont a *d'epu-l mări* 'nagy gyep' jelentéssel bír, a 'libalegelő' megnevezésre más kifejezés szolgál. Egyes prepozíciók, szuffixumok fordítása hiányzik, ezenfelül két magyar mikrotoponímia (4), (80) is tévesen szerepel beás adatként, ráadásul létezik rájuk mindenki által ismert beás megfelelő. Továbbá kérdéses, hogy az olyan körülírások, mint a **Lá putori ugyi árgyi cüglyë* 'a hely, ahol égetik a téglát' (324) (vö. *la putqre unde arde cigl'e* 'a bűznél, ahol téglákat égetnek') helyneveknek számítanak-e, ha azok gyaníthatóan nem ebben a formában ismétlődnek élőbeszédben, inkább az adatfelvevő számára készült produktumnak tekinthetők.

Az adatok heterogenitását – feltételezve, hogy nyomdai hibák nem befolyásolják a vizsgálatot – nemcsak a beás nyelvváltozatok ismeretének hiánya okozza, hanem az is, hogy az adatközlők nem egységes dialektális háttérrel rendelkeznek. A beások között bőségesen előfordulnak az ún. gy-ző nyelvváltozatot beszélők (*kāl'e út' → kad'e* [lásd 103], *mare* 'nagy' → *mād'e*), ez a hangváltozás – az eddigi nyelvi adatainkra támaszkodva úgy tűnik – nem történik meg akkor, ha a szóvégi [ɛ] zártabban [i] hangként ejtendő (lásd feljebb). Szintén a településen belüli dialektális változatosságot erősíti meg a végartikulus azon kötőhangja (-u/-o-), mely a mutató névelő előtt áll, lásd *d'epu-l mări*, de *la omo-l sarak*. A terepmunkás dolgát az sem könnyíti meg, hogy gyakran előfordul, hogy az adatközlő az adott szót egyszer így, egyszer úgy ejti, többszöri visszakérdézésre esetleg javítja önmagát, közelítve ezzel a saját idiolektusát a családja, vagy a település presztízsváltozatához, illetve akár a terepmunkáséhoz.

Az írásrendszerek esetlegessége

Bár a magyarországi beás nyelvpolitika igyekszik a beás nyelvváltozatokat a román nyelvtől a lehető legtávolabb tartani, ez jelen esetben csak passzív elutasítást jelent. Hivatalos beás helyesírás egyelőre nem létezik, nincs helyesírási szabályzat, sem helyesírás felett örökdő testület, amely szabályokat alkothatna, dönthetne vitás kérdésekben. Ennek ellenére beás nyelvtanítás számos iskolában működik, és a nyelvet tanító tanárok között szép számmal akadnak Erdélyből származó, románul iskolázott pedagógusok. Nyelvvizsgát is lehet tenni alap-, közép- és felsőfokon, valamint érettségi vizsgát lehet tenni közép- és emelt szinten. A tanárok jelenleg nyelvtanításkor csak a meglévő művekre és a szokásjog alapján kialakult helyesírásra támaszkodhatnak, amely nem kötelező érvényű – ez azonban egyáltalán nem kell, hogy problémát jelentsen, hisz az angol nyelvnek sincs a világra kiterjedő központi szabályozó testülete.

A gyakorlati problémát az jelenti, hogy a ma élő beások töredéke részesült intézményes oktatásban, és ez a fiatalabb generációt érinti, hiszen jogi és intézményi feltételei körülbelül harminc évvel ezelőtt jöttek létre. A legtöbb esetben ez viszont már csak a nyelv idegen nyelvként való visszatánulására elég, de a gyakorlatban ez sem mutatkozik meg, így szinte csak az idősebb generációk kommunikálnak beásul, még ha sokszor már ők sem teljesen helyesen. Az írásrendszerek jelenleg még kevésbé szilárdultak meg, emiatt más írásképet tartának jónak a jó anyanyelvi kompetenciával bíró idősek, mint azok akik az intézményes oktatásban normatív helyesírással találkoztak, csakhogy utóbbiaknak sok esetben nyelvi kompetenciájuk egyébként lényegesen gyengébb, mint a helyi közösség egészének. Az idősebb generáció tagjai, akik között kimagasló az analfabetizmus aránya, rendszerint nem írnak beásul, de ha írnak is, a magyar ábécé betűivel teszik azt, elutasítva az – egyébként meglehetősen magyaralapú – normatív helyesírásokat. A tankönyvek alacsony számának köszönhetően a jelenlegi beás területi nyelvváltozatok közül csak az erdélyi-bánáti (árgyelán) nyelvjárást oktatják azokon a településeken is, ahol más dialektusok is jelen vannak.

Példa a divergáló tényezőkre: Alsószentmárton

2018-ban a kutatás során Mikeşy Gáborral megkértünk néhány Baranya megyei Alsószentmártonban élő munténiai-bánáti (muncsán) nyelvjárást beszélőt, hogy mondják el, milyen formában látnák szívesen településük nevét nyilvánosan kiírva. A falu nevének kiejtése teljes alakban [sim 'marta də 'ʒos], de a helybéliek és a környező településeken beszélt nyelvváltozatokban is gyakoribb a rövid [sim 'marta] alak. A helyiek beszédében gyakran előfordul mindkét alakban a rövidebb [m]-mel ejtett [si' marta] változat is. A polgármesteri hivatalon

ezzel szemben az 1993-as helyesírási reform előtti román *Sînmartin de Jos* alak áll. Tudományos átírásban a település neve *Sîmarta dă Țos*, a Magyarországon elterjedt Orsós-ortográfia szerint *Szîmmártá dă Zsosz* alakban írható.

A megkérdezett fél tucat helybéli a legalapvetőbb kérdésekben sem értett egyet. Döntő többségében a magyar ábécé betűit szeretnék használni, de az intézményes beás oktatás révén egyesek szívesen használnák a románból kölcsönzött két magánhangzót, azaz a közepes, középen képzett, ajakkerekítés nélküli magánhangzó [ə] átírását {ă} betűvel, a zárt, középen képzett, ajakkerekítés nélküli magánhangzó [i] jelölését pedig a román helyesírási reform előtti módon, tehát minden esetben {î}-vel oldanák meg, mások azonban elutasítják a román karaktereket és véletlenszerűen jelölnék a magyarban használt {á, a, ö} betűkkel. Többen vélték úgy, hogy a beás név csak úgy helyes, ha tükrözi a magyar sorrendet (először Alsó- és utána Szentmárton), ezért van, aki szerint **Dă zsosz Szîmarta* ~ **De zsosz Szimárta* típusú alakok lennének helyesek. Ezt tetézte az is, hogy többen úgy érezték, ez a forma agrammatikus, ezért egy egységként kellene kezelni, erre viszont a kötőjelezés lenne alkalmas, pl. **De-zsosz-Szimarta*, vagy akár egybeírva **Dăzsozsizimarta*.

Magyarországon Alsószentmárton az egyik olyan település, ahol a nyelvcsere a legkorábbi szakaszában van, a legtöbben egymás között kizárólag ezen a nyelven beszélnek, az intézményes nyelvoktatás pedig relatíve régóta jelen van. A példák azonban azt mutatják, hogy még ez sem elég garancia arra, hogy spontán módon konszenzus alakuljon ki a név írott formáját illetően akár a helyiek között, akár a beszélők és a szakemberek között.

A beás nyelvváltozatok használatának szinterei

Önmagában a név megjelenítésének kérdése is lehet feszültség forrása. Mint azt számos interjúban megjegyzik, az 1989-es rendszerváltásig Magyarországon a legtöbben úgy nőttek fel, hogy már az iskolában tiltották a beás nyelvhasználatot, a szülők nem tanították a gyerekeiket, a gyerekeik pedig szégyelltek, ha a szülő, nagyszülő nyilvános helyen, pl. boltban, postán, az orvosnál beásul szólt hozzájuk. A beás beszéd ezért a mai napig elsősorban a családi, rokoni szintereken használatos, a nyilvános szintereken sokszor szégyellik. Ellenkező tendenciát ritkán, de látni lehet: egyre többször kezd megjelenni a nyelvi tájképben is, a beás többségű falvakban pedig bátran kommunikálnak mindenhol, a nyelvvesztés gyors üteme azonban ezt is jelentősen korlátozza.

Előfordulhat olyan eset is, hogy egy-egy településen olyan sokféle cigány csoport él, hogy akár öt-hat helységnévtáblát is el kellene helyezni, miközben vannak olyan cigány közösségek (pl. a beás közösségek közül a Közép- és

Kelet-Magyarországon élők, romani esetében a szintók), ahol már elenyésző a beszélők aránya, vagy akár senki sem beszél a településen, vagy beszélnek, de nincsenek használatban nativizált toponímiák. Félő, hogy más, településnévvel bíró közösségek lenéznek azokat, akiknek nincs saját táblájuk elhelyezve. Fontos lenne az is, hogy ne legyen kötelező elhelyezni helységnevtáblákat abban az esetben, ha a helyiek ezt nem támogatják, hiszen az lenne a legszerencsétlenebb forgatókönyv, ha a helyi közösség lenne az, akiért ezeket a táblákat kihelyeznék, a végén pedig ők távolítanák el önkényesen.

Összegzés

Ahogy tanulmányomban rámutattam, a nemzetiségi nyelvű hivatalos földrajzi nevek megállapításának előfeltétele a beás településnevek gyűjtése, amely jelenleg még csak kezdeti szakaszban tart, a korábbi szörványos gyűjtések a szakszerű lejegyzés hiánya és az elavultság miatt nem használhatók. Amennyiben a kodifikáció megelőzi a feltárást, az egyes településnév-variációk száma várhatóan drasztikusan lecsökken, a ritkább változatok eltűnését és nyelvileg bizonytalan alakok létrehozását okozva ezzel. A legtöbb beás közösségben csak az idősebbek beszélnek a nyelvet, a fiatalok a legritkább esetben tanulják meg, a lehetőség azonban egyre több helyen adott az intézményes oktatásra, noha ennek feltételei egyelőre sem tekinthetők ideálisnak. Az intézményes nyelvoktatás által preferált írott és beszélt norma nem minden esetben találkozik a közösségek gyakorlatával, ahogyan az sem garantált, hogy a helyiek minden esetben jó szívvvel fogadják a felülről érkező normatív rendelkezéseket, hiszen konfliktusforrás lehet az intézményes oktatásban részesültek és az abból kimaradók, de főként az egyes cigány etnikus csoportok között is. Súlyosan torzíthat a helyzetet az, ha a népszámlálási adatok szerinti részarányhoz kötik a nemzetiségi nyelvű hivatalos földrajzi nevek használatát, hiszen a többségi társadalomtól és a hatalomtól tartva tömegek titkolják el valós hovatartozásukat. Adott esetben a táblák kihelyezése a közösségek életébe történő beavatkozásnak tekinthető, akik – bár feltehetőleg nem is tudtak róla –, eddig is éppúgy kérhették volna az általuk használt településnév elhelyezését, de nem tették. Magyarországon nincs egyetlen beás helységnevtábla sem, így a jelenlegi nemzetiségi helységnevtáblák által megjelenített nyelvi tájkép nem a valós nemzetiségi viszonyokat tükrözi, ez azonban másodlagos. Elsődleges azonban, hogy a nemzetiségi földrajzi neveket szakértőkkel feltétlenül ellenőriztetni kell, hiszen a cél, hogy a helyi használatnak legmegfelelőbb, nyelvileg leghelyesebb, történetileg leghitelesebb névalak kerüljön kiválasztásra, amennyiben a településen élők valóban igénylik.

Irodalom

- Andócsi János. 2012. Az anyanyelv használatának jogi lehetőségei Horvátországban. In *Térvesztés és határtalanítás: A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Könyvek 1. Nemzetpolitikai Kutatóintézet. 271–287. Budapest: Lucidus Kiadó.
- Arató Máttyás. 2013. A beás nyelvjáráskutatás előzetes tapasztalatai. In *Romológia „akkor és most” – romológusok második szakmai konferenciája: Konferenciakötet. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 30.*, szerk. Arató Máttyás – Cserti Csapó Tibor, 47–65. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Romológiai Kutatóközpont – Wlislócki Henrik Szakkollégium.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Ferenc Viktória. 2014. *Nyelvi jogaink és lehetőségeink: Útmutató és tájékoztató a nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásához kárpátaljai magyaroknak*. Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. <http://www.kji.hu/wp-content/uploads/2017/10/10-es-csatolmany.pdf> (2022. márc. 1.)
- Beszámoló. 2021. *Beszámoló az Országgyűlés Magyarországi nemzetiségek bizottságának ellenőrző albizottsága 2021. május 25. 9.00 órakor tartandó ülésére*.
- Bundesgesetzblatt. 2000. *Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich*. Ausgegeben am 21. Juni 2000. 170. Verordnung: Topographieverordnung-Burgenland.
- Erdős Kamill. 1958/1989. A magyarországi cigányság. In *Erdős Kamill cigánytanulmányai*, szerk. Vekerdi József, 42–56. Békéscsaba: A Békés megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága és a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum.
- Gadó Szilvia. 2000. Magyarul mondd, anyu! A beás nyelv nyelvészeti és nyelv-ökológiai helyzetéről. *Iskolakultúra* 10 (12): 34–48.
- Kemény István szerk. 2000. *A magyarországi romák*. Változó világ 31. Budapest: Press Publica.
- Kiss Lajos. 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Korm.-rendelet. 2007. 303/2007. (XI. 14.) Kormányrendelet a magyarországi hivatalos földrajzi nevek megállapításáról és nyilvántartásáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700303.kor> (2022. márc. 1.)
- Kovalcsik Katalin. 1988. A beás cigány népzene szisztematikus gyűjtésének első tapasztalatai. *Zenatudományi dolgozatok*, 215–231.
- Kovalcsik Katalin. 1993. A beás cigányok népzenei hagyományai. In *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*, szerk. Barna Gábor, 231–239. Salgótarján: Mikszáth Kiadó.
- KSH 2014. 2011. évi népszámlálás. 9. Nemzetiségi adatok. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf (2022. márc. 1.)

- Kult. Min. 1978. *Javaslat a nemzetiséglakta települések helységneveinek két-, illetve többnyelvű kiírására*. Kézirat. Kulturális Minisztérium Nemzetiségi Osztálya.
- Lábadi Károly. 2003. Nyelvtörvények, nyelvi jogok Horvátországban. In *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*, szerk. Nádor Orsolya – Szarka László, 176–189. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MNT. 2012. A Magyar Nemzeti Tanács hivatalos nyelvhasználati stratégiája 2012–2017. <http://www.mnt.org.rs/dokumentum/nyelvhasznalati-strategia-2012-2017> (2022. márc. 1.)
- Marushiakova, Elena – Popov, Veselin. 2021. Who are Oamenii Noştri (Our People)? Rudari, Lingurari, Boyash and Their Identities. In *Boyash Studies: Researching “Our People”*, szerk. Sorescu-Marinković, Annemarie – Kahl, Thede – Sikimić, Biljana, 37–72. Berlin: Frank & Timme Verlag.
- Monit. oficial. 2001. Monitorul oficial al României Anul XIII – Nr. 781. http://mtatcki.ogyk.hu/uploads/files/olvasoszoba/ogyk/jogtar/pdf/HG_2001_1206.pdf (2022. márc. 1.)
- Nariad. vlády. 1999. *Nariadenie vlády Slovenskej republiky z 25. augusta 1999, ktorým sa vydáva zoznam obcí, v ktorých občania Slovenskej republiky patriaci k národnostnej menšine tvoria najmenej 20% obyvateľstva*. http://mtatcki.ogyk.hu/uploads/files/olvasoszoba/ogyk/jogtar/pdf/SK_1999_221_Rend.pdf (2022. márc. 1.)
- N. Békefi, Margit. 2001. *A magyarországi teknővájó cigányok*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 4. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet.
- Orsós Anna. 2003. *Beás–magyar kisszótár*. Kaposvár: Dávid Oktatói és Kiadói Bt.
- Orsós Anna. 2017. Egy elfelejtett beás közösség nyomában: Kétújfalu komplex vizsgálata. In *Horizontok és Dialógusok 2017. VI. Romológus konferencia: Tanulmánykötet*, szerk. Cserti Csapó Tibor – Rosenberg Mátýás, 253–268. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék.
- Rosenberg Mátýás. 2018. Identificación y diferenciación lingüísticas de los gitanos boyash de Hungría. *VERBUM Analecta Neolatina*. Tomus XIX, Fasciulus (1–2): 99–117.
- Rosenberg Mátýás. 2020a. A közép- és kelet-magyarországi beások nyelvváltozatának néhány jellemzője. In *Nyelvi közösségek – közösségi perspektívák*, szerk. Magyarai Sára – Bartha Krisztina, 83–92. Oradea: Partium.
- Rosenberg Mátýás. 2020b. Ortografii practice pentru graiurile băieşei din Ungaria. *VERBUM Analecta Neolatina*. Tomus XXI, Fasciulus (1–2): 309–331.
- Rosenberg Mátýás. 2021. The Language of Boyash Communities in Central and Eastern Hungary. In *Boyash Studies: Researching “Our People”*, szerk. Sorescu-Marinković, Annemarie – Kahl, Thede – Sikimić, Biljana, 229–260. Berlin: Frank & Timme Verlag.

- Rosenberg Mátyás – Mikesy Gábor – Bölcskei Andrea. 2020. Place names in Romani and Bayash communities in Hungary. *Onomastica. Anuari de la Societat d'Onomastica* (6): 179–21.
- Sasi Attila. 2019. A nemzetiségi helységnevek hivatalos használata Magyarországon. *Geodézia és kartográfia* (4): 23–31.
- Sasi Attila. 2020. Minority place names in Hungary today: their status and official and unofficial use. *Onomastica. Anuari de la Societat d'Onomastica* (6): 223–243.
- Törvény. 1898. 1898. évi IV. törvénycikk a község- és egyéb helynevekről.
- Uradni list. 1991. *Uradni list Republike Slovenije*. Ljubljana, sobota, 28. decembra. https://www.uradni-list.si/_pdf/1991/Ur/u1991033.pdf (2022. márc. 1.)
- Zákon. 1994. *Zákon Národnej rady Slovenskej republiky o označovaní obcí v jazyku národnostných menšín*. http://mtatkki.ogyk.hu/uploads/files/olvasoszoba/ogyk/jogtar/pdf/SK_1994_191_Tv.pdf (2022. márc. 1.)

BAYASH PLACE NAMES BEFORE STANDARDIZATION

The establishment and registration of official geographic names in national minority languages are laid down in a 2007 Hungarian government decree, but such names have not been established or registered at the level of public administration since its publication. This paper argues that place names must first be collected in order to establish the official geographic names of Bayash communities, but this is still in its initial stage and previous sporadic collections are of poor quality. If codification precedes exploration, normative provisions may create tensions between those who have received institutional education and those who have not, and this can cause even an interethnic conflict between Roma groups. Finally, the paper analyses the factors that may help to choose the most appropriate, linguistically correct and historically authentic forms of names for local use, making sure the linguistic landscape reflects real ethnic conditions.

Keywords: place names, Bayash, toponyms, standardization, language planning

PRED STANDARDIZACIJU TOPONIMA U BOJAŠU

Godine 2007. doneta je Odluka o ustanovljavanju i evidenciji toponima na jezicima narodnosti u Mađarskoj. Od tada na nivou državne uprave nije mnogo učinjeno. Preduslov za ustanovljavanje zvaničnih toponima u Bojašu jeste prikupljanje naziva naseljenih mesta, i ono je u početnoj fazi. Pređašnji prikupljeni materijal nije odgovarajućeg kvaliteta. Ukoliko kodifikacija prethodi prikupljanju materijala, normativne odluke mogu da dovedu do tenzija među Romima koji su uključeni u institucionalnu nastavu i onih koji to nisu, ali i između pojedinih romskih grupa može da izazove unutaretničke konflikte. U radu se analiziraju faktori koji mogu da

doprinesu pronalaženju najadekvatnijih rešenja u pogledu lokalne upotrebe naziva. Trebalo bi da to budu jezički najispravniji i istorijski najverniji oblici toponima kako bi jezički pejzaž što adekvatnije odrazio nacionalne odnose na terenu.

Ključne reči: nazivi naseljenih mesta, Romi u Bojašu, toponimi, standardizacija, jezičko planiranje

A kézirat beérkezésének ideje: 2022. márc. 25.

Közlésre elfogadva: 2022. jún. 5.

ETO: 81*367
811.511.141
DOI: 10.19090/hk.2022.3.69-83

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SIPOS Mária

Nyelvtudományi Kutatóközpont
Uralisztika Kutatócsoport
Budapest, Magyarország
sipos.maria@nytud.hu

FIKTÍV MOZGÁS A MAGYAR LOKATÍV MONDATOKBAN

Fictive motion constructions in Hungarian locative sentences

Fiktivno kretanje u mađarskim lokativnim rečenicama

A fiktív mozgást kifejező mondatok számos nyelvben használatosak, és általános jellemzőik alaposan feldolgozott témának számítanak a szakirodalomban. Jelen dolgozat áttekintheti, milyen tulajdonságai vannak a magyarban a lokatív jelentésű, fiktív mozgást kifejező mondatoknak. Ennek során bemutatja, melyek a legfontosabb igék ebben a szerepben, illetve ezek milyen – főként szemantikai – csoportokba sorolhatók. A dolgozat 18 ige szemantikai viselkedését tárgyalja: *átível, elnyúlik, elterül, emelkedik, felkapaszkodik, fut, halad, húzódik, kanyarog, kígyózik, (követ), leereszkedik, magasodik, megy, mered, meredezik, vezet, visz*. A japán és az angol nyelv elemzését követve a tényleges közlekedésre alkalmas (travellable), illetve arra nem használatos (non-travellable) objektumokat tartalmazó mondatok esetében az alany-állítmány kompatibilitást is tárgyalja.

Kulcsszavak: fiktív mozgás, mozgásige, lokatív mondat, magyar nyelv

Bevezetés

A kognitív nyelvészet megfigyelései szerint mozgásként értelmezzük egy sor tapasztalatot, például az idő múlását vagy az érzelmek változását is. Hasonló történik azokban az esetekben is, amikor egy út, park, híd, terület, kábel stb. elhelyezkedését dinamikus mozgást felidéző megfogalmazással adjuk meg. Ilyen mondatok jellemzően akkor fordulnak elő, amikor az emberek különféle objektumok, (terep)tárgyak hollétéről vagy elhelyezkedéséről kommunikálnak (Matlock 2004, 222, 245) (1):

- (1) *This is a public footpath that runs along the back of gardens* (Google-keresés).

‘Ez egy nyilvános gyalogút, amely a kertek mögött fut végig.’

Ezekben a mondatokban egy mozgásigét élettelen alannal használunk: tényleges mozgásra nem kerül sor. Az élettelen alannal kifejezett entitás a tulajdonképpeni mozgás helye: a gyalogút az a hely, ahol az emberek járnak. Az alábbi írás¹ célja, hogy számba vegye, (a) milyen jellemzői vannak a magyarban ennek a mondatípusnak, illetve (b) milyen igék állhatnak ebben a szerepben.

A fiktív mozgást kifejező mondatokat (a továbbiakban FMM) mint a lokatív, azaz a *Hol?* kérdésre válaszoló mondatok kifejezőeszközeinek egyikét vizsgálom. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a lokatív mondatok (lásd bővebben az *Igei elemek a lokatív mondatokban* részben) változatos igei elemeinek csak egyike a mozgásige. Másrészt azt, hogy a FMM-ok kategóriája is tágabb, mint ami a lokatívnek minősülő mondatokban előfordul. Például idetartozik a (2), a (3) azonban nem, mert a *Hová?* kérdésre felel:

- (2) (*Hol megy ez az út?*) – *Meredek dombok között kanyarog ez az út.*²

- (3) *A múzeumhoz vezető út felkapaszkodik a száraz, meszes Tétényi-fennsík hátára, [...].*

Jelen írás tehát csak azokat tárgyalja a FMM-ok közül, amelyek a *Hol?* kérdésre adnak választ, vagyis a lokatív mondatok és a fiktív mozgást kifejező mondatok metszethalmazát alkotják.

Az igéket tallózó kereséssel, útikönyvek, illetve turisztikai és természetjárással kapcsolatos szövegek olvasásával gyűjtöttem, a bőségesebb példaanyag Google-keresések révén állt össze.

A lokatív és az egzisztenciális mondatokról

A lokatív és az egzisztenciális mondatok között lényeges hasonlóság van, pontosabban ugyanazok az alkotóelemek találhatóak meg bennük: az Alak (Figure/Thing), a Hátér (Background/Location), illetve az igei elem (V). Információszerkezeti szempontból pedig olyan természetű a különbség, hogy

---

¹ A Nyelvtudományi Kutatóközpont Uralisztika Kutatócsoportja a lokatív mondatok kifejezőeszközeinek vizsgálatát az alábbi projekt keretében folytatta: Способы выражения пространственных отношений на материале русского и угорских языков (2021–2022) Югорский государственный университет, Ханты-Мансийск.

² Amennyiben nem szerepel forrásmegadás, a példák Google-keresésből származnak.

célravezető a két mondatfajtát egymás függvényében definiálni. Az alábbi, igen tömör összefoglalás Freeze (1992) alapján történik.

Egzisztenciális mondatok

Az egzisztenciális mondat az ismert, a diskurzusba bevezetett Háttérhez képest az Alak jelenlétét, létezését állítja. Ilyenkor az Alany nem referenciális (vagyis határozatlan) (4):

(4) *A szántó föld közepén van egy templomrom.*

Az egzisztenciális mondatoknak nem mindegyikében jelenik meg lokatív elem. Az ilyen esetekben a Háttér a közlés kontextusában aktuális vonatkoztatási tartomány (5) (6):

(5) *Van tej* (ti. a hűtőben/itthon/a boltban, amelyből kijöttem stb.).

(6) *Van igazság* (a világban/a földön/az emberek között).

Fontos hangsúlyozni, hogy ha az egzisztenciális mondatban szerepel Háttér elem, a mondat akkor sem a *Hol?* kérdésre felel, lásd fent a (4) példát.

Lokatív mondatok

A lokatív mondat az Alak hollétét határozza meg, így a lokatív elem soha nem maradhat el. A mondat a *Hol?* kérdésre ad választ, tehát a diskurzusba már bevezetett tárgyról, objektumról van szó. Ezért az Alak referenciális (7):

(7) *Hol van a templomrom? – (A templomrom) a szántó föld közepén (van).*

A lokatív és az egzisztenciális mondatokban használatos igei elemek nem feltétlenül ugyanazok egy nyelven belül. Az alábbiakban a fókusz a lokatív mondatokon lesz, de esetenként egzisztenciális mondatokról is szó esik.

Igei elemek a lokatív mondatokban

Nyelvenként igen különböző, hogy a lokatív mondatokban megjelenő igei elemek hányfélék lehetnek, illetve milyen típusú igéket alkalmaz a nyelv ebben a szerepben, valamint az is, hogy mekkora igei elemkészlet áll rendelkezésre a lokatív mondatok szerkesztéséhez. Ennek tipológiája Ameka és Levinson nevéhez fűződik (Ameka–Levinson 2007). Felosztásuk négy nagy csoportot különböztet meg annak alapján, hogy a testtartásigék és más pozícióigék mekkora szerepet vállalnak a kopula és a semleges igék mellett. Ugyanakkor a lokatív mondatok vizsgálata során kiderül, hogy kifejezési lehetőségeik ennél jóval változatosabbak. A magyar mondatok elemzéséből eddig az alábbiak rajzolódtak ki.

Kopula

A lokatív mondatokban előforduló igei elemek közül a kopula teljesen semleges jelentésű, és feltehetőleg a leggyakoribb. A magyarban a létezést kifejező igével azonos (8):

(8) *Az a romkocsmá Pesten van.*

Neutrális igék

A neutrálisnak nevezett igéket szerepük és szemantikai tulajdonságaik teszik hasonlóvá a kopulához. Kevés megkötés van a használatukra vonatkozóan, de jelentésük mégsem annyira kiüresedett, mint a kopuláé (9) (10):

(9) *Ez a tájegység az Alföld keleti részén helyezkedik el.*

(10) ?? *Az uzsonnád a hátizsák külső zsebében helyezkedik el.*

Szemantikai alapon idetartoznak azok a „ható” igéből képzett folyamatos melléknévi igenévi alakok is, amelyek az igei elem szerepét töltik be a lokatív és egzisztenciális mondatokban (11) (12), és társulnak bizonyos megkötések a használatukhoz, például stilárisak is (13):

(11) *A Mona Lisa a Louvre-ban látható.*

(12) *Telefonfülke már kevés helyen található Budapesten.*

(13) ?? *A cigid a párkányon található.*

Kvázikopulák³

Sok nyelvre jellemző a kvázikopulák sűrű előfordulása is lokatív mondatokban. Az alábbi rövid összefoglalás alapvetően Pustet monográfiája (2005) alapján történik. Forrásuk igen gyakran a testtartásigék, illetve a pozícióigék halmaza, pl. *fekszik, áll, (ül)*⁴, illetve *függ, lóg* (14) (15):

(14) *Szeged a Tisza partján fekszik, nem messze Jugoszlávia és Románia határától, [...].*

(15) *A kabátja az ajtó mellett lóg.*

A kvázikopulák a kopuláktól abban különböznek, hogy mivel jelentésük nem homályosult el teljesen, használatukat különféle megkötések korlátozzák.

---

³ A kvázikopulák kissé hosszabb bemutatását az indokolja, hogy a velük alkotott mondatok több tekintetben mutatnak hasonlóságot a fiktív mozgást kifejező mondatokkal.

⁴ A magyarban ugyan nincs ilyen szerepe, de számos nyelvben funkcionál kvázikopulaként, pl. a hantiban és a manysiban (Sipos 2018; Németh 2021).

E szabályok leggyakrabban az Alak – vö. (16) vs (17) – vagy a Háttér – (18) vs (19) – fizikai jellemzőin alapulnak, de számos más szempont⁵ is érvényesülhet:

(16) **A Szentháromság-szobor a Mátyás-templom közelében fekszik.*

(17) *A Szentháromság-szobor a Mátyás-templom közelében áll.*

(18) **A könyved a zsebemben fekszik.*

(19) *Az album a polcon fekszik, a többi könyv tetejére téve.*

A lokatív mondatok három alkotóeleme a kvázikopulát tartalmazó mondatban ugyanúgy kötelező, mint a kopulás mondatban: míg a nem lokatív, hanem cselekvést kifejező mondat állhat alanyból és állítmányból (20); az élettelen, önálló mozgásra nem képes alannal szereplő testtartásige lokatív elem nélkül értelmezhetetlen (21); a (22) viszont érvényes lokatív mondat, mert mindhárom lényegi alkotóelem szerepel benne:

(20) *Bandi fekszik.*

(21) **A falu fekszik.*

(22) [Hollóháza] *a magyar–szlovák határtól 3,5 kilométerre délre fekszik.*

Rezultatív szerkezetek

Bizonyos feltételek esetén, különösen akkor, ha a beszélő a leírandó látványt elsősorban egy korábban lezajlott cselekvés eredményeként értékeli, illetve kevésbé természetes helyzetnek ítéli meg, létigéből és határozói igenévből álló szerkezetet is alkalmazhat igei elemként lokatív mondatban (23) (24):

(23) *(Hol a gereblye?) – (A gereblye) a falhoz van támasztva.*

(24) *(Hol a póréhgyma?) – (A póréhgyma) a kosár tetejére van téve.*

A rezultatív szerkezetek használatának részletes leírása további kutatásokat igényel.

Mozgásigék

Lokatív, vagyis tényleges mozgást nem feltételező mondatokban szerepelhetnek mozgást kifejező igék is. Ilyenkor a mondat fiktív mozgást fejez ki (25):

(25) *Az út a tenger mellett fut.*

Az alábbiakban először a FMM-ok részletesebb bemutatása következik, majd pedig a magyar nyelv FMM-aira térek át. A dolgozatot összegzés zárja.

⁵ Ilyen lehet például a nézőpont, az Alak állaga, a funkcionalitás stb. (Sipos 2021).

A fiktív mozgást kifejező mondatok

A fiktív mozgást kifejező mondatok általános bemutatása

A fiktív mozgást, más terminológia szerint absztrakt, ismét másik szerint szubjektív mozgást kifejező mondatok olyan scenáriót, képet, jelenetet írnak le, amelyek inherensen statikusak, vagyis nem található bennük olyan elem, amely fizikailag helyet változtat.⁶ Ehelyett a helyváltogatás mentális síkon van jelen: a hallgató, miközben a mondattal leírtakat értelmezi, mentális értelemben követi a tárgy kiterjedését adott irányban, és ehhez mozgást jelentő igét alkalmaz metonimikusan (Matlock 2004, 233; Rojo–Valenzuela 2003, 125). Egy másik megfogalmazás szerint (Rojo–Valenzuela 2003, 127) a FMM azt váltja ki a hallgatóban, hogy fokozatosan „szkennelje”⁷ a szóban forgó tárgy vagy objektum kiterjedését egy bizonyos irányban.

Kuti és Varasdi megfigyelései szerint (Kuti–Varasdi 2006, 132) jellemző a fiktív eseményeket kifejező mondatok viselkedésére, hogy nem lehet őket progresszív aspektussal használni (26) (27) vö. (28) (29):

(26) *János befutott az erdőbe* (Kuti–Varasdi 2006, 132).

(27) *János éppen futott be az erdőbe, amikor lövés dörrent* (Kuti–Varasdi 2006, 132).

(28) *Az ösvény befutott az erdőbe* (Kuti–Varasdi 2006, 132).

(29) **Az ösvény éppen futott be az erdőbe, amikor lövés dörrent* (Kuti–Varasdi 2006, 132).

A fiktív mozgást kifejező mondatok alanya

A fiktív mozgást kifejező mondatok nem bármilyen alannal képzelhetők el. Vagy prototipikusan jelentős a hosszanti kiterjedése (30), vagy ha ez nem jellemző, akkor az illető tárgynak vagy objektumnak képesnek kell lennie arra, hogy ilyen formában is megjelenjen (Matlock 2004, 228) (31):

(30) [...] *az út a dunántúli országutakra emlékeztető sudár jegenyefák között halad* (Fajth 1980, 256).

(31) *The fish pond runs along the back fence* (Matlock 2004, 228).

’A halastó követi a hátsó kerítés vonalát. (lit.: A halastó a hátsó kerítés mentén fut.)’

---

⁶ A fiktív mozgást kifejező szerkezetek alapvető bemutatása Matlock 2004 alapján történik.

⁷ A Kuti–Varasdi szerzőpáros a *letapogatás* szót használja (Kuti–Varasdi 2006).

Matlock szerint a következő mondatban éppen a mozgásigével történő megfogalmazás az, ami miatt a szóban forgó asztalt hosszúnak és keskenynek képzeljük (Matlock 2004, 228) (32):

(32) *The table goes from ther kitchen wall to the sliding door* (Matlock 2004, 228).

’Az asztal a konyha falától a tolóajtóig tart’ (lit.: megy).

Emellett nemcsak a relatíve hosszú kiterjedés (hosszúkás forma) tűnik fontos feltételnek, hanem az alanyként szereplő tárgy mérete is. A következő példában igen furcsán hat a mozgásige használata (33):

(33) *?The cell-phone goes from the cup to the book* (phone on desk) (Matlock 2004, 229).

’A mobiltelefon a csészétől a könyvig tart (lit.: megy)’.

Ennek oka Langacker szerint is az, hogy egy fiktív mozgást kifejező mondat feldolgozásakor a kép egésze „pillanatfelvételek” sorából épül fel – ezt a szerző szekvenciális szkennelésnek (sequential scanning), magyarul kb. letapogatások sorozatának nevezte (Langacker 1986, idézi Matlock 2004, 229). Vagyis az elképzelandő (terep)tárgy térbeli helyzete, illetve mérete vagy formája miatt egyetlen pillantással nem mérhető fel. A fenti példában a megfogalmazás azért tűnik különösnek, mert sem a mobiltelefon mérete, sem az alakja nem indokolja a folyamatszerű feldolgozást, befogadást.

MOZGÁS és MÓD a fiktív mozgást kifejező mondatokban

A Talmy munkájára (1975) visszavezethető felfogásban a mozgás sémájának öt elemét különböztethetjük meg: ALAK, HÁTTER, MOZGÁS, MÓD, illetve ÖSVÉNY.⁸ Ezek az elemek külön-külön is megfeleltethetők lehetnek mondatrészeknek, de az igékbe a MOZGÁS mellett a MÓD is kódolva lehet: például a *halad* ige csak a MOZGÁS-ra utal, a *cammog* azonban a MÓD-ra is (lassan, nehézkesen, dülöngélve). Rojo és Valenzuela szerint (2003) FMM-okban a MÓD-nak, amely megjelenik az igébe kódolva, valahogyan kapcsolódnia kell az ÖSVÉNY tulajdonságaihoz, illetve annak a MOZGÁS-nak a jegyeihez, amelyet az azon az úton mozgó cselekvők végeznek (Rojo–Valenzuela 2003), pl. (34):

(34) *The highway zig-zagged along the valley* (Rojo–Valenzuela 2003, 128).

’Az út a völgy hosszában cikcakkban haladt.’

Ha nem fedezhető fel természetes kapcsolat az ÖSVÉNY tulajdonságai és a MOZGÁS jellemzői között, akkor a mondat elfogadhatósága kétséges. Más

⁸ Az eredetiben: FIGURE, GROUND, MOTION, MANNER, illetve PATH.

szóval nem lehet bármilyen mozgást jelentő igét alkalmazni ilyen funkcióban (Rojo–Valenzuela 2003, 128) (35):

- (35) **The path slid/rolled up the hill* (Rojo–Valenzuela 2003, 128).
'Az ösvény felcsúszott/felgurult a dombon.'

Az alany és az ige kompatibilitása a FMM-okban

Az eddigiekben a FMM-ok általános jellemzőiről esett szó, az alábbiakban pedig néhány példa következik arra, hogy miféle egyedi vonásai lehetnek a mozgásigék használatának különböző nyelvekben.

A FMM-ok Matlock észrevétele szerint kétfélék lehetnek. Egyik fajtájukban az alanyként megjelenő tárgy vagy objektum valóban valamilyen rajta történő mozgást asszociál (I-es típus) (36), a másikban azonban nincs szó ilyenről (II-es típus) (37):

- (36) *The road runs along the coast* (Matlock 2004, 224).
'Az út a tengerpart mentén halad (lit.: fut).'
- (37) *The table goes from the kitchen wall to the sliding door* (Matlock 2004, 33).⁹
'Az asztal a konyha falától a tolóajtóig tart/nyúlik el (lit.: megy).'

Az alany és az ige kompatibilitása az angolban

A fenti megkülönböztetésnek a jelentőségét például az angolban látjuk: míg a valódi mozgásokkal kapcsolatba hozható, I-es típusba tartozó mondatokban az ige kifejezheti a MOZGÁS mellett a MÓD-ot is, erre a II-es típusú mondatokban nincs lehetőség (38) vs (39):

- (38) *The footpath staggers from the bar to the outhouse*¹⁰ (Matlock 2004, 232).
'Az ösvény a bártól az udvari illemhelyig vezet (lit.: támolyog).'
- (39) **The flower bed races against the back fence* (Matlock 2004, 234).
'A virágágyás a hátsó kerítéssel szemben van (lit.: száguld).'

---

⁹ Ezek Matlock eredeti példái. A (37) nem kizárólag a *Hol?* kérdésre válaszolhat (*Hol helyezkedik el az asztal?* vö.: *Mettől meddig tart az asztal?*), de az érvelés koherenciája miatt nem változtattam meg.

¹⁰ Matlock azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy ez az ige másféle mozgást felidéző helyhatározókkal nem feltétlenül fordul elő: **The footpath staggers from the Law School to the School of Medicine* (Matlock 2004, 233).

Rojo és Valenzuela megfigyelése szerint ez alól némiképp kivételt képez a *run 'fut'* ige, amelynek jelentése faktív mondatokban magában hordozza a sebességet, pontosabban a gyors mozgást, a FMM-okban azonban használata erősen konvencionalizálódottnak és lexikalizálódottnak tűnik; kétséges, hogy sebességet is kifejezne (Rojo–Valenzuela 2003, 141).

Az alany és az ige kompatibilitása a japánban

Matsumoto az angol és a japán nyelvben vizsgálta a FMM tulajdonságait. A kutató azt tapasztalta, hogy az angolban olyan tárgyak is szerepelhetnek a FMM-okban, amelyeken tényleges mozgás, utazás nem történik (pl. fal, kerítés, kábel). Ezeket *non-travellable* objektumoknak nevezte, szemben a *travellable* entitásokkal, amelyeken ténylegesen lehet közlekedni. A japánban az angollal szemben a „non-travellable” alanyú mondatok elképzelhetetlenek mozgásigével (Matsumoto 1996). Ez azt jelenti, hogy *Az alany és az ige kompatibilitása az angolban* részben II-es típusúnak nevezett FMM nem is létezik a japánban.

Fiktív mozgást kifejező mondatok a magyarban

A magyar szakirodalomban a mozgást jelentő igéket Tolcsvai Nagy tárgyalja (Tolcsvai Nagy 2012), és munkájában három fő típust különböztet meg: (a) saját mozgást kifejezők (pl. *megy*); (b) okozott mozgást kifejezők (a mozgást kiváltó energia más testtől érkezik, pl. *lebeg*); valamint (c) fiktív mozgást kifejező igék. Ez utóbbiak esetében valós fizikai mozgást nem végez az Alak, hanem vagy időbeli folyamat profilálódik (40), vagy térbeliséget fejez ki a mondat (41):

(40) *Közeledik a karácsony* (Tolcsvai Nagy 2012, 274).

(41) *Az út az erdő mellett vezet el* (Tolcsvai Nagy 2012, 274).

Azonban a *közeledik, elvezet* igék önmagukban véve nem fiktív mozgást fejeznek ki, a fiktív mozgás jelentés a mondat szintjén áll össze. Ezért Tolcsvai Nagy javaslatával szemben pontosabb fiktív mozgást kifejező igék helyett fiktív mozgást kifejező *mondatról* beszélni.

Az alany és az ige kompatibilitása a fiktív mozgást kifejező magyar mondatokban

Útvonalként funkcionáló alanyok

Amint fentebb már szó volt erről, Matlock (2004) szerint a fiktív mozgást kifejező mondatoknak két típusa van. Az I-es típusban a hosszanti kiterjedéssel

bíró objektumhoz társítható mozgás, mert például az úton jellemzően járnak, közlekednek az emberek. A magyarban számos ilyen ige használatos, pl. *megy* (42), *fut* (43), *halad* (44)¹¹:

(42) *Ott, ahol mezőgazdasági területnek kéne lennie, ott autópálya megy és raktárépületek állnak.*

(43) *Legendák, történetek szólnak arról, valódi alagútrendszer fut mélyen Vásárhely alatt.*

(44) *A térségben három jelezett turistaút halad.*

Az ilyen mondatokban az ige informálhat a ténylegesen megvalósuló mozgás mikéntjéről is (pl. gyorsan, lassan, erőlködve stb.) (45) (46):

(45) *A zöld kereszt jelzésű turistaút nagyon meredek hegyoldalon kapaszkodik fel.*

(46) *Az erdészeti út az északi oldalon ereszkedik le a völgybe.*

Útvonalként nem funkcionáló alanyok

A Matlock által II-es típusúnak nevezett mondatokban azonban az Alak semmiféle mozgást nem asszociál: nem szerepel útvonalként, csak elfoglal valamilyen teret, amelynek csupán az áttekintése vonható párhuzamba az ige által kifejezett mozgással. Az angolban, amint fent láttuk, az ilyen mondatokban nem megengedettek a mozgás MÓD-ját is kódoló igék. A magyarban ilyen alanyok mellett már a mozgásigék használata sem olyan kiterjedt (47); és még ennél is természetellenesebbnek hat(na) a mozgás MÓD-ját is kifejező ige alkalmazása (48):

(47) *?A pult a faltól az ajtóig megy.*

(48) **A pult a faltól az ajtóig rohan/száguld/ballag.*

Távrolról sem arról van azonban szó, hogy a magyar ilyen mondatokban nem alkalmazhat mozgásigét. Van néhány ige, amely állítmány lehet útvonalként nem szerepeltethető alanyok mellett. Ezek használata is igazolja azt a nézetet, hogy a FMM-ok az egy vagy több, valamilyen irányban nagyobb kiterjedéssel rendelkező objektumok fokozatos szkennelését szolgálják. A *húzódik* és az *elnyúlik* esetében a hangsúly a lineáris kiterjedtségen van, míg az *elтерül* ige több irányra is utal. Ezek szemantikájában jelen van a mozgás, azonban nem, vagy nem elsősorban emberi mozgást fejeznek ki, pl. *húzódik* (49) (50) (51), *elnyúlik* (52), *elтерül* (53) (54):

---

¹¹ Lásd továbbá *elhalad*, *keresztülhalad* stb. Az igekötős változatokat ebben a cikkben nem tárgyalom.

- (49) *E polipkarokkal kinyúló régebbi városrészek (borgók) között ötven éve még nagy beépítetlen területek húzódtak* (Fajth 1980, 222).
- (50) *Még akkor építették stratégiai célokból [ti. a szerpentinutat], mikor a közeli Tignale fennsíkon húzódott az osztrák határ* (Fajth 1980, 209).
- (51) *A patak kanyarja felett, a Palazzo Querini mögött szép park húzódik* (Fajth 1980, 191).
- (52) *A park a Várhegy nyugati lábánál nyúlik el; az Attila út, a Krisztina körút és a Mikó utca határolja.*
- (53) *Pécs Magyarország ötödik legnagyobb települése, mely a Mecsek lábánál terül el.*
- (54) *Budapesten a budai hegyek keleti részén terül el a Normafa, a budapestiek kedvelt pihenő- és kirándulóhelye.*

Ilyen megkötés fordított irányban nem működik: a *húzódik*, illetve ritkábban az *elterül* és *elnyúlik* ige az útvonalként szolgáló objektumokat kifejező alanyokkal gyakran előfordul (55) (56) (57), illetve (58) (59) és (60):

- (55) *Az 1780-ban, klasszicista stílusban épült királyi palota nagy kiterjedésű parkjában húzódik a híres monzai autóversenyek betonpályája* (Fajth 1980, 231).
- (56) *Az 5-ös főút Budapest, Kecskemét, Szeged és Rösztke közt húzódik.*
- (57) *A híd összesen 1861 méter hosszú, Budakalász és Újpest között húzódik, [...]*
- (58) *A ház mögött közvetlenül egy út terül el.*
- (59) *Szénavőgye dűlő nyugati oldalán a Csordanyomi út terül el, délről a légi országút választja el a Paradicsomi dűlőtől.*
- (60) *Alant az Erdélyből az Alföldre vezető legfontosabb út nyúlik el, elmondhatatlan, hogy évezredek óta kik és hányan jártak rajta.*

A fiktív mozgást kifejező mondatokban előforduló igék csoportosítása

Horizontális és vertikális kiterjedést kifejező igék

Az előzményekben szerepelt néhány olyan ige, amely az alanyként megjelenő objektum térbeli elhelyezkedéséről is kódolt információkat, például a *megy*, a *fut* és a *húzódik* stb. Az *elterül* a tárgy többirányú kiterjedésére utal. A *felkaspaszkodik*, *leereszkedik* igék a horizontális és a vertikális irányok kombinációját adják. Kimondottan a vertikális kiterjedést helyezi középpontba az *emelkedik*, *magasodik*, *mered*, *meredezik* igék csoportja. Ezek a mondatok ugyancsak nem

közlekedési útvonalként funkcionáló alanyokat tartalmaznak, és a mozgásigés megformálások a mentális feldolgozás során történő fokozatos letapogatás, szkenelés nyelvi leképeződései (61) (62) (63) (64):

- (61) *A tovább lejtő út lábánál emelkedik Palladio nevezetes Villa Rotondája* (Fajth 1980, 194).
- (62) *Keleti végében, ódon házak és tágas parkok között meredeken magasodik a Vár* (Fajth 1980, 223).
- (63) *Magányos szikla mered a hegyoldalban.*
- (64) *Makkosmária és Csillebérc között egy magányos sziklatorony meredezik a turistaút felett, amelyet Magas-kőnek neveznek.*

A fenti példák jobbra egzisztenciális mondatok. További vizsgálatokat igényel annak feltérképezése, hogy a bennük szereplő igék ugyanúgy használhatók-e lokatív mondatok állítmányaként.

Ahogy más nyelvekben, a magyarban is vannak olyan igék, amelyek nem az objektum kiterjedésének irányát vagy irányait teszik fókuszba, hanem az útvonalnak az egyenestől való eltérésére utalnak. Ilyen a nagyon hasonló jelentésű *kanyarog* és a *kígyózik* (65) (66):

- (65) *Egy kétsávos út kanyargott az árnyas farmvidéken.*
- (66) *Másik neves tó a Luganoi, mely szeszélyes és keskeny labirintusokban kígyózik az Alpok déli nyúlványai között [...] (Fajth 1980, 250).*

Viszonylag gyakran előfordul FMM-okban az átível ige is, amely az útvonal vagy más objektum jellegzetes formájára utal (67) (68) (69). Ez az ige nem feltétlenül olyan tárgyakkal fordul elő, amelyek áttekintése fokozatos letapogatást igényel, ilyenkor nem nagy méretre utal, hanem csak a jellegzetes formára, vagyis az ilyen példákat nem is FMM-nak kell tartanunk (70):

- (67) *A Šumava-hegylánc Dél- és Nyugat-Csehországon ível át, Prágától körülbelül két óra alatt érhető el autóval.*
- (68) *A világ legmagasabb pilléréről függő kötélpályája gyönyörű vidék felett ível át.*
- (69) *Szivárvány ível át az égbolton zivatar után a sydney-i Operaház fölött.*
- (70) *Van hogy víz felett halad a pallósor, vagy épp egy szurdokon ível át [ti. a lombkoronasétány].*
- (71) *A kihajló szájsperem fölött félkör alakú, közepén átfürt fül ível át [vörösalakos kosárfülű amphora] [...].*

Tranzitív igék a fiktív mozgást kifejező mondatokban: visz és vezet

A magyar FMM-okban a mozgáson kívül egyszersmind más cselekvést is kifejező, tárgyias igék is szerepelhetnek, például *visz* és *vezet*. Ezek alapjelentésükben, faktív mondatokban tárgyi vonzattal rendelkeznek, a FMM-okban viszont jellemzően tárgyatlanok (72) (73):

(72) *Az Adigén túl emelkedő Mendola-hágóra hegyi vasút visz* (Fajth 1980, 179).

(73) [...] *az országút az Adige felső völgyében vezet északnyugat felé* [...] (Fajth 1980, 180).

Hasonló szemantikája van, de más mondattani viszonyokat teremt a mozgás és körülményei között a *követ* ige (74):

(74) *Az ösvény követi a Thodayar folyót, amely egy sűrűbb sík erdőbe vezet.*

Annak megállapítása, hogy ez utóbbi ige minden tulajdonságával illeszkedik-e a fentiek használati jellemzőihez, illetve megkülönbözteti-e valami más igék metaforikus használatától, további vizsgálatokat igényel.

Összefoglalás

Írásom olyan magyar példákat vizsgált, amelyek a fiktív mozgást kifejező mondatok és a lokatív mondatok metszethalmazát képezik: *Hol?* kérdésre felelnek, és igei elemként mozgásigét tartalmaznak.

Megállapítható, hogy a magyar nyelv él ezzel a kifejezési lehetőséggel, és számos ige alkalmazható ebben a szerepben. A cikk 18 igét tárgyalt: *átível, elnyúlik, elterül, emelkedik, felkapaszkodik, fut, halad, húzódik, kanyarog, kígyózik, (követ), leereszkedik, magasodik, megy, mered, meredezik, vezet, visz*.

Összefoglalólag elmondható, hogy a fiktív mozgást kifejező magyar igék a horizontális és vertikális kiterjedést és ezek változatos kombinációit, valamint az útvonal vagy objektum formáját is kifejezhetik. Eredetét tekintve külön halmazt képez a *vezet* és a *visz* ige, mivel ezek tárgyias, tehát nem csupán mozgást kifejező igrére vezethetők vissza, de a lokatív mondatokban tárgyatlan igeiként jelennek meg.

A Matsumoto, illetve Matlock által megállapított két típus – a *travellable* és *non-travellable*, azaz a ténylegesen közlekedésre használható, illetve az ilyen szerepben nem használható objektumra utaló alanyt tartalmazó mondatok halmaza – a magyarban is eltérően viselkedik. Az útvonalként funkcionáló objektumokkal alkalmazhatók olyan igék, amelyek jelentése magában foglalja

a cselekvés módját is, a másik fajtában azonban más jegyekkel adható meg az alkalmazható igék köre.

További hasonló szerepű igék feltárása mellett kutatás tárgya lehet az is, hogy vannak-e olyan alanyok, amelyekkel igen jellemző, esetleg kimondottan kötelező a mozgásige használata lokatív mondatokban; illetve, hogy melyek azok az esetek, amelyekben frazeológiai egységként célszerű tekintenünk a fiktív mozgást leíró szerkezetekre.

Irodalom

- Ameka, Felix K. – Levinson, Stephen C. 2007. Introduction – The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals and other beasts. *Linguistics* 45 (5–6): 847–872.
- Fajth Tibor. 1980. *Itália: Panoráma útikönyvek*. Budapest.
- Freeze, Ray. 1992. Existentials and other locatives. *Language* 68 (3): 555–595.
- Jimenez Martinez-Losa, Noelia. 2006. Towards a typology of fictive motion events: review of existing proposals and presentation of new perspectives. *Interlingüística* (17): 562–569.
- Kuti Judit – Varasdi Károly. 2006. Fiktív mozgás és eseményszerkezet. *Világosság* (8–9–10): 129–135.
- Matlock, Teenie. 2004. The Conceptual Motivation of Fictive Motion. In *Studies in Linguistic Motivation*, (eds.), Radden, G. – Panther, K.-U. 221–248. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Matsumoto, Yo. 1996. Subjective motion and English and Japanese verbs. *Cognitive Linguistics* (7): 183–226.
- Németh Szilvia. 2021. Az északi manysi ünli 'ül' testtartásige jelentésszerkezete és szinkrón megfigyelhető grammatikalizációs irányai. *Nyelvtudományi Közlemények* (117): 29–68.
- Pustet, Regina. 2005. *Copulas – Universals in the Categorization of the Lexicon*. Oxford: Oxford University Press.
- Rojo, Ana – Valenzuela, Javier. 2003. Fictive Motion in English and Spanish. *International Journal of English Studies* 3 (2): 123–150.
- Sipos Mária. 2018. „A padok előtt tanári asztal ül”: A hanti 'ül' szóból létrejött kvázikopuláról. *Folia Uralica Debreceniensia* (25): 149–166.
- Sipos Mária. 2021. A 'fekszik' ige grammatikalizációja a szintjai hantiban. *Folia Uralica Debreceniensia* (28): 319–332.
- Talmy, Leonard. 1975. Semantics and Syntax of Motion. In J. Kimball, (ed.), *Syntax and Semantics*. Vol. 4. New York: Academic Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2012. A mozgást jelentő magyar igék szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* (112): 263–275.

FICTIVE MOTION CONSTRUCTIONS IN HUNGARIAN LOCATIVE SENTENCES

Fictive motion constructions are widely used in the languages of the world, and their general characteristics is a well researched topic. In the present paper, I give an overview of the fictive motion constructions occurring in the locative sentences of the Hungarian language. In doing so, I present the most important verbs appearing in this function, as well as separated them into various, mainly semantic, groups. The paper analyses the semantic behaviour of 18 verbs: *átível* 'overarch', *elnyúl* 'stretch, lie', *elterül* 'spread', *emelkedik* 'rise', *felkapaszkodik* 'crest', *fut* 'run', *halad* 'go, head, move', *húzódik* 'stretch (about path etc.)', *kanyarog* 'wind', *kigyózik* 'wind', (*követ* 'follow'), *leereszkedik* 'go down steeply', *magasodik* 'stand tall/over sg', *megy* 'go', *mered* 'stand out', *meredezik* 'be standing out', *vezet* 'drive sy somewhere', *visz* 'take sy somewhere'.

Following the analysis concerning the English and Japanese languages, the subject-verb compatibility in the sentences containing travelling or non-travelling objects is also discussed.

Keywords: fictive motion, motion verb, locative structure, Hungarian language

FIKTIVNO KRETANJE U MAĐARSKIM LOKATIVNIM REČENICAMA

Rečenice sa fiktivnim kretanjem postoje u raznim jezicima. Njihove opšte karakteristike predstavljaju detaljno obrađenu temu u stručnoj literaturi. U radu se daje pregled karakteristika lokativnih rečenica sa fiktivnim kretanjem u mađarskom jeziku. Najfrekventniji glagoli u ovoj ulozi su nabrojani i sortirani u semantičke grupe. Autor analizira semantičko ponašanje 18 glagola (*átível*, *elnyúl*, *elterül*, *emelkedik*, *felkapaszkodik*, *fut*, *halad*, *húzódik*, *kanyarog*, *kigyózik*, (*követ*), *leereszkedik*, *magasodik*, *megy*, *mered*, *meredezik*, *vezet*, *visz*). Po ugledu na japanske i engleske analize rečenica koje sadrže objekte uz glagole stvarnog putovanja (*travellable*) i objekte uz glagole koji to nisu (*non-travellable*) – govori se i o kompatibilnosti subjekta i predikata.

Ključne reči: fiktivno kretanje, glagoli kretanja, lokativne rečenice, mađarski jezik

SZABÓ Réka

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Nyelvtudományi Kutatóközpont, Lexikológiai Intézet
Budapest, Magyarország
szabo.reka@nytud.hu

AZ ÉSZ ÉS AZ ELME KONCEPTUALIZÁCIÓJA AZ ÓMAGYAR KORBAN

Conceptualization of the words *ész* and *elme*
in Old Hungarian

Konceptualizacija *pameti* i *uma* u staromađarskom dobu

Cikkem témája az *ész* ómagyar kori konceptualizációjának részleges rekonstruálása 23 kódex adatai alapján. Ez a téma egy részecél, és egy hosszabb távú kutatás fontos eleme; amely pedig az *ELME* konceptualizációjának végigkövetése az írásbeliség kezdeteitől napjainkig. A fogalom alakulásának felvázolásához elengedhetetlen az *ész* mint rokon értelmű szó vizsgálata, így az első szakaszban az *elme* ómagyar kori adatait elemeztem (lásd Szabó 2021), s ezután e két szó összehasonlítására térek át. A vizsgálatot később kiterjesztem az összes digitálisan elérhető nyelvemlék szövegére is. Tanulmányom célja nem csupán az, hogy egyetlen szó konceptualizációjára fényt derítsek, hanem hogy a diakrón metaforavizsgálat eredményei által közelebb jussunk a konceptualizációs folyamatok megismeréséhez, és olyan, általánosabb következtetéseket is levonhassak a fogalom alakulásából, amelyek a kognitív nyelvészetet gazdagítják. A tanulmányban röviden összefoglalom az *elméről* végzett eddigi kutatásaim eredményét, majd a metaforikus kifejezések elemzése után azzal foglalkozom, hogy az *ész* szó metaforái az *elméhez* képest milyen hasonlóságokat és milyen különbségeket mutatnak. Az összehasonlítás eredményeként látni fogjuk, hogy a szinonimák közötti kölcsönhatások itt is működésbe léptek: az *elme* számos leképezéssel rendelkezik, amelyeknek nincs túlságosan sok előfordulása, viszont annál változatosabbak; az *ész* szónál ezzel szemben kiugróan magas egyetlen leképezésnek az előfordulása, s ez leszűkíti ugyan a szó használatát és jelentéseit, ám biztosítja annak fennmaradását az *elmével* szemben. *Kulcsszavak:* fogalmi metafora, *ész*, *elme*, kognitív nyelvészet, nyelvtörténet, szinonimák

A kutatás céljának és módszerének ismertetése

Cikkem, amint a fentiekben is ismertettem, egy hosszabb távú kutatás egyik részterületéről számol be: arról, hogy az *ész* szó az ómagyar korban milyen metaforikus nyelvi kifejezésekben fordul elő, melyek a forrástartományai, és az elmével való összehasonlításban mit mutatnak meg a metaforikus kifejezések a két szó közötti szinonimikus viszonyról. Hosszabb távú célom az elme fogalmának kognitív nyelvészeti vizsgálata, az elme konceptualizációjának olyan mértékű feltárása, amely a konceptualizációs folyamatot a maga alakulásában, diakrón szempontból vizsgálja.

Jelen kutatás a Magyar Generatív Történeti Szintaxis kódexállományának (É. Kiss K. et al. 2013) az ábécésorrend szerinti első felét, illetve az azokban található előfordulásokat mutatja be, azaz az Apor-kódextől a Lobkowicz-kódezig terjedő forrásterületet. Ez 23 kódexet jelent, azokon belül 12 638 találat ellenőrzését.

Az *ész* szó feldolgozása már a keresés szempontjából sem tartozik a legegyszerűbb feladatok közé, hiszen nincs benne olyan hang, amelynek ne lett volna több jelölése a kódexekben. A legvalószínűbb az *ez**, de a második betű a TESz. tanúsága szerint lehet *s* is (pontosabban bármely, az *s* hangot jelölő írásjel), illetve az *ész* szócikk alapos megtekintésekor látható, hogy a TESz. és az EWUng szócikke is feltételez egy *yz* helyesírású alakot.¹

Az adatbázisban tehát jelenleg az *ez** kezdetű szóalakokat néztem át, mivel ezekben van a legtöbb *ész* adat. Természetesen a teljes átkutatáshoz hozzátartozik más helyesírású találatok keresése is, tehát ez a cikk nem tartalmazza a teljes adatmennyiséget.

A fentiekből az is megmutatkozik, hogy az adatkeresési módszer részben digitális, részben pedig manuális: lényegében minden olyan mondatot, amelyben egy „*ez*” kezdetű szó szerepelt, át kellett olvasni ahhoz, hogy kiszűrjem az *ész* szó adatait.

¹ Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy az MGTSZ a két etimológiai szótárral szemben ezt az adatot *íztész*-ként normalizálja, amely a TESz. *íz*³ címszavának és a *vész* szónak az összetételéből áll, és amelyet Gerstner Károly szíves szóbeli közlése alapján az Úesz. szerkesztésekor már hibás adatként törölni fognak. Gerstner Károly megállapítása szerint ugyanis az *íztész* értelmezés helyességét alátámasztja az is, hogy az *ész* szó a *kéz-kezet*, *jég-jeget* paradigmatis mintá szerint ragozódik, ez a típus pedig az *i*-zö nyelvjárásokban sem veszi fel az *i*-s alakot. (Tehát nem lesz belőlük **kíz*, **jíg*, **isz*.) E közlés és az MGTSZ normalizálása alapján a továbbiakban az *y*-nal kezdődő adatok között nem keresem az *ész* adatait.

Előzmények: az ELME forrástartományainak áttekintése

Az ELME metaforái az ómagyar kori szövegelemlekben című cikkemben (Szabó 2021) már beszámoltam arról, hogy az *elme* szó milyen metaforikus nyelvi kifejezésekben fordul elő, melyek azok a forrástartományok, amelyeknek a segítségével konceptualizáljuk, és ezek milyen arányban, milyen gyakorisággal és egymáshoz képest milyen sűrűséggel fordulnak elő az Ómagyar Korpuszban.

Ezeket az eredményeket e helyütt röviden összefoglalom, hogy a következő alponthan jó kiindulópontot nyújtsanak az összehasonlításához.

Az ELME egy absztrakt fogalom, amelyről fogalmi metaforák útján tudunk beszélni. A kognitív nyelvészet felfogása szerint az absztrakt fogalmak jelentése egyenlő azok konceptualizációjával (Langacker 1990), tehát ahhoz, hogy megértsük, hogy mi az ELME és hogyan jött létre, meg kell ismernünk azokat a fogalmi metaforákat, amelyek segítségével konceptualizáljuk őket. A konceptualizációt meghatározó, illetve azt befolyásoló folyamatok részletes megértéséhez át szándékozom tekinteni történetileg is a metaforikus nyelvi kifejezéseket.

Az ómagyar korban az ELME fogalmát alkotó metaforák: AZ ELME TARTÁLY, AZ ELME HELYSZÍN, AZ ELME FIZIKAI ENTITÁS, AZ ELME TÁRGY, AZ ELME ESZKÖZ, AZ ELME SZEMÉLY, AZ ELME KÉZ, AZ ELME SZEM.

A fenti forrástartományokhoz egyenként legalább nyolc-tíz különböző metaforikus nyelvi kifejezés tartozik, ami azt jelenti, hogy mindegyik forrástartomány meglehetősen jól kidolgozott. A nyolc-tíz kifejezés közül a legtöbb 2, 3, 4 alkalommal fordul elő, megoszlásuk viszonylag egyenletes, ezek közül az alábbiak tűnnek ki egy kissé magasabb előfordulási gyakorisággal:

AZ ELME ESZKÖZ *megfog vele valamit* (12), *szeret vele vkit* (12),

AZ ELME SZEMÉLY *elidegenedik az Éntől* (12),

AZ ELME HELY *megvilágosítja vmi* (15),

AZ ELME FIZIKAI ENTITÁS *(fel)emeli vkihez/vkire* (12).

Ha átfogóbb perspektívából tekintünk a metaforikus forrástartományokra, akkor azt látjuk, hogy két nagy tendenciát mutatnak. Egyrészt, az ELME a figuratív kifejezésekben minden olyan történésnek a helyszíne, amely tulajdonképpen az egyénnel, az emberi személlyel történik. Az ember ezekről egyfajta külső szemlélő gyanánt úgy beszél, mintha kívülről látná ezeket a történéseket a személlyel megtörténni, s az események helyszíne pedig az elme lenne. Idetartoznak AZ ELME HELYSZÍN metafora nyelvi kifejeződései, például: *ide s tova vonatok benne* (1), *tántorog benne vki* (1), *vall benne vmit* (1), *hozzá tér vki* (1), *kevénykedik benne* (1), *ég benne* (1), *szeret benne vkit* (1), *(meg)gondol benne vmit* (2), *forog benne vmi* (1), *forogat benne vmit* (16), *belemegy vmi* (1),

elmúlik belőle vmi (1), *jön bele vmi* (1), *belehív vmit* (1). Ezek a metaforikus kifejezések azokat a jelentéseket öntik szavakba, amelyeket ma lelki vagy mentális jelenségekként tartunk számon. Vagyis az ELME a lelki események helyszíne (hosszabb elemzését lásd Szabó 2021-ben), s az ómagyar korban a mai, szinkrón kifejezésekhez képest jóval erősebb egységben képviselte az érzelmi és az értelmi folyamatokat. Ma már ez a két funkció kettévált: az érzelmi folyamatokat inkább a *lélek*ben helyezzük el fogalmilag, míg az *elme* az értelmi folyamatok helyszíne maradt.

A HELYSZÍN forrástartományhoz szorosan kapcsolódik a TARTÁLY, amelyben tágabb értelmezésben a határhúzás folyamata profilálódik. Ennek magyarázatához elsőként lássunk néhány példát: *belehelyez vmit* (1), *(meg)tart benne vmit* (6), *beönt vmit* (4), *bocsát bele vmit* (1), *betölti vmi* (1), *betölti vmivel* (1), *vmilyen benne vki* (13), *gyűjt bele vmit* (2), *nem fér bele vmi* (1), *hordoz benne vmit* (1), *kihány 'szór' belőle vmit* (1), *megnyitja vki* (1), *megür(es)íti vki* (3), *van benne vmi* (6), *visel benne vmit* (3), *kitisztít belőle vmit* (1), *fogad bele vmit* (2), *belehoz vmit* (1), *belevesz vmit* (2). Ezek a példák az elme működésének azt a tulajdonságát világítják meg, hogy az ember, a személy képes önmagára reflektálni, és irányítani, hogy mi történjék az elméjében és mi ne. Ennélfogva eldönthetjük, hogy mit engedünk be és mit nem, vagyis az elme egy határozottan körvonalazott, a többi entitástól elhatárolt dologgá válik az észlelésünkben. Véleményem szerint ez a motivációja a TARTÁLY-metafora létrejöttének (mivel egyébként számos kifejezés határesetnek tekinthető a TARTÁLY és a HELYSZÍN forrástartományok között).

A tendencia másik átfogó iránya az a folyamat, amelyben az elme egy kis emberré, élő entitássá válik úgymond, akinek van szíve, van szeme, van hajléka, étekre van szüksége, megbetegedhet stb., tehát számtalan olyan eseményen megy keresztül, amelyeknek – mint szintagmáknak – a szinkrón nyelvben szokásosan egy ember az alanya: *erejét veszti* (1), *bujdosik* (8), *bántja vmi* (1), *elidegenedik az Éntől* (12), *elvonzza vmi* (1), *bír vmit* (1), *eltávozik* (1), *elfordítja vmi* (2), *enged* (1), *elvonja vmi (vmiről)* (3), *áldozik vele* (1), *álmélkodik* (1), *fog vmit* (1), *vmire gerjed* (1), *kíván vmit* (2), *közel van vmihez* (2), *háborítja vmi* (1), *járul vkihez* (1), *kijelent vele vmit* (1), *követi vmi* (1), *megért vmit* (1), *megrontja vmi* (1), *meggyógyul* (1), *megtanítja vmi vmire* (3), *megtompítja vmi* (1), *megjőzanul* (1), *megvonja vmi vmitől* (2), *megvakul* (1), *megbántja vmi* (1), *megrészegíti vmi* (1), *megszámlál vmit* (1), *(meg)gondol vmit* (2), *nyom vmit* (1), *őrzi vki* (2), *rontja vmi* (1), *vétkezik* (4), *vigyáz* (4), *vonja vmire* (2), *szeret vkit* (1).

Az eseményeken túl pedig számos emberi tulajdonsággal is rendelkezik: *alázatos* (1), *állhatatos* (3), *állhatatlan* (1), *ártatlan* (1), *bátorságos* (1), *bolond* (1), *buzgó* (1), *csendes* (1), *dicsőséges* (1), *dagályos 'gógös'* (1), *egyenes* (1),

gondol vmiről vmit (1), *esztelen* (1), *eszes* (1), *erős* (3), *goromba* (1), *gyarló* (4), *hálátlan* (1), *hajlandó vmire* (1), *hiú* (2), *hű* (2), *kész vmire* (1), *kegyes* (2), *kevély* (1), *könyörületes* (1), *lassú 'szelíd'* (2), *nyughatatlan* (2), *okos* (1), *szabad* (2), *szép* (1), *szent* (4), *megszenteltetett* (1), *szeplőtelen* (3), *szomorú* (3), *szerencsétlen* (1), *szerény* (1), *szerelmes* (3), *tudatlan* (1), *tökéletlen* (1), *vak* (3), *vén* (1), *víg* (2).

Összefoglalva tehát az ELME fogalma vagy helyszínként, vagy egy élő személyként ölt testet a metaforikus nyelvi kifejezésekben.

A fenti példák sokfélesége és a mellettük álló számok jól szemléltetik, hogy egyik kifejezésből sincs különlegesen sok, viszont a maguk területén belül (tulajdonságok és történések) nagyon kidolgozottak, színesek, vagyis az *elme* szó nagyon sok igéhez és jelzőhöz tudott kapcsolódni az ómagyar korban.

Szorosan kapcsolódik ehhez a megállapításhoz a TESz. *elme* szócikkének a gyakoriságról szóló információja: „Az egyre ritkább használatú szót és származékait a nyelvújítás korában hozták ismét divatba, új képzésekkel is gazdagítva a szócsaládot. Ma választékos szó, a köznyelvben inkább csak egyes származékai és összetételei elevenek” (TESz. I. 751).

Az ómagyar kori adatbázisnak a fent ismertetett Apor-kódextől Lobkowicz-kódexig terjedő forrásterületén az *elme* szónak 308, az *ész* szónak 320 előfordulása van, vagyis az *ész* már ebben a 23 kódexben is megelőzi valamelyest az *elmét* gyakoriságban. A TESz. szerint az *elme* ismeretlen eredetű, jelentései: 1. lélek | lelkiállapot, 2. ész | értelmi képesség. Az *ész* ótörök eredetű, jelentései: 1. emlékezet | értelem, szellemi képesség, 2. agyvelő (vö. TESz. I. 798). A közös jelentés tehát az 'értelem, szellemi képesség', a különbség pedig az, hogy az *ész* nem hordoz 'lélek, lelkiállapot' jelentést, az *elme* pedig nem jelent 'memória'-t.

Az ÉSZ metaforikus forrástartományai

Az elvégzett vizsgálat azt mutatja, hogy az *ész* 320 adatának metaforái és metaforikus nyelvi kifejezései az elmével szemben sokkal kevésbé kidolgozottak. A forrásterületen talált 320 adatból 226 adat szinte szó szerint ugyanaz: *eszébe vesz*, ill. *eszébe veszi magát*. Az *eszébe vesz* jelentései a példákban: 1. 'megjegyez vmit', 2. 'megfontol vmit', az *eszébe veszi magát* pedig vagy 'összeszedi magát' jelentésben áll, vagy a *magát* egyszerű tárgy, ahol az illető a saját viselkedését stb.-t fontolgatja, tehát végül is az ilyen adatok az *eszébe vesz* előfordulásai közé tartoznak.

Ez a rendkívül kiugró szám, a 226 szókapcsolati adat egy egészen más használatú szóra világít rá. Az *elme* lexikai kapcsolódási lehetőségeinél olyan nagy a változatosság, hogy szinte nehéz röviden összefoglalni és felsorolni mindazt,

amit ezzel a szóval létrehozhatunk. Az *ész* szónak sokkal kötöttebbek a lexikai kapcsolódási lehetőségei, viszont úgy tűnik, hogy a kötöttség egy másik szempontból nézve nagyobb szabadságot is jelent: egyetlen, nagyon gyakran használt szókapcsolattal az *ész* szó „megnyeri” a gyakorisági arányt. A kapcsolódási lehetőségek szűkek, viszont a memóriára vagy emlékezetre az *elme* szó nem utalt, és úgy tűnik, erre a megnevezésre gyakrabban volt szüksége a beszélőknek, mint összességében az ’értelem’, ’felfogóképesség’ megnevezésére, így lesz az *ész* gyakoribb, mint az *elme*. Amint pl. Berrár (1967) írja: „A nyelv szókészlettaniszemantikai rendszere is megakadályozhatja egy szó teljesen »logikus« használatát. Ha valamely elemcsoportnak van már egy életerős neve, ez megakadályozhatja az új név elterjedését, amit pedig a logikai összetartozás különben megokolna” (Berrár 1967, 236). Példának hozza fel a *hég* szót, amely eredetileg csak a *fa* kérgét jelölte, több évszázad alatt azonban átterjedt mindenféle gyümölcs és termés héjának megnevezésére is. A XVI–XVII. században már találunk a *kenyér*, a *párna*, a *kígyó* és a *szem héjáról* is adatokat. Később viszont egyes tárgyakkal kapcsolatos használata elavult, mivel ezeket egy-egy speciálisabb jelentésű szó kiszorította, pl. a párnának *huzata* van, a kígyónak *bőre*. „A szó jelentésének terjedelme tehát – a valóságalelemek felől nézve – bizonyos fokig önkényesen ingadozik, a jelentés tartalma nem határozza meg egyértelműen a terjedelmet, hanem ezt belső nyelvi tényezők is befolyásolják, elsősorban a rokon értelmű szavak, amelyekkel a szó szinte »harcban áll« egy-egy dolog jelöléséért” (Berrár 1967, 237). Esetünkben érdemes megemlíteni, hogy az *ész* ótörök eredetű (lásd TESz. I. 798, WOT. I. 343), így feltételezhető, hogy az átvételkor az *elme* már képviselte azokat a jelentéseket, amelyek közösek az ésszel, s az *ész* a ’memória’ jelentés miatt vált szükséges és versenyképes elemévé a szókészletnek.

Visszatérve azonban az ómagyar kori adatokhoz és az *ész* és *elme* összehasonlításához, lássuk a további metaforikus kifejezéseket.

Az *eszébe vesz* szókapcsolaton túl, amelyet AZ ÉSZ TARTÁLY metafora alá sorolhatunk, a további adatok a következőképpen oszlanak meg:

17 adat: *eszébe jut*, a második legnagyobb gyakorisággal, és szintén a ’memória’ jelentés képviselésében,

14 adat *eszében tart* a harmadik leggyakoribb lexikai kapcsolódás, ’emlékszik vmire, nem felejt el vmit’ jelentésben, tehát az *ész* ismét memóriát jelent.

Az első három leggyakoribb kapcsolódás után következnek a szó egyéb jelentései:

7 adat: *esze elvész*, illetve 1 adatban a szó a *vész*-szel kapcsolódik igekötő nélkül – itt a szó az *eszeveszett* szó elődjeként, különírt igei szerkezetben az ’értelmi képesség’ jelentésben áll:

Érdy-kódex 569b. „*mjkoron assissj varasnak wczajaaan el menne mjnt eegj eze vezót kaba*”. „mikoron Assisi városnak utcáján el menne mint egy esze veszett kába”.

Néhány példa az igekötős előfordulásra:

Érdy-kódex 213b. „*Azt halwan az fejedelem. nagy haraghnak mjatta El vezee eze. kezdee ennen magaat vernj es monda az zolgáknak*”. „Azt hallván az fejedelem, nagy haragnak miatta el vesze esze, kezdé önnön magát verni és mondá az szolgáknak.”

Guary-kódex 07/21: „*val'on mi vtalatosb rezog embornel kinec zaiabol dohosság zarmazic zolasaba bolondozic titkot nem tart kinec elmeie el idegonul eze el vez zune el valtozic*”. „valjon mi utálatosb részög embörnél – kinek szájából dohosság származik, szólásába bolondozik, titkot nem tart, kinek elméje el idegenül, esze el vész, színe el változik”.

Összehasonlításképpen: az *elme* szó egyetlen alkalommal kapcsolódik a teljes ómagyar korpuszban az *elvész* igéhez, műveltető formában, *elveszt*-ként: „*mongiak vala old meg / ez ordongos Azzoni allatot / kih emboroknek elmeiet is elvezti*” (DebrK. 145), itt az asszony a cselekvő alany, aki elveszti megsemmisíti a férfiak elméjét.

A fentiekén túl az *ész* szónak a korpuszban 54 további adata lelhető fel, amelyek között csupán az *eszébe jön* kifejezés fordul elő kétszer, amelyben a jelentés ismét a memória. Szintén a TARTÁLY forrástartományhoz tartozik a *forgat benne vmit, kijelent benne vmit, megismer benne vmit, vall benne vmit* – ezek mindegyike 1-1 alkalommal fordul elő.

Az elmével párhuzamba állítható az emberi tulajdonságok köre is, amely szintén rendkívül alacsony gyakoriságú, összesen sem éri el a tízet. Ebből is két adatban az *ész* szó nyomatékosításra való, az *elmével* párhuzamosan jelenik meg, a szinonimikus ismétlésből adódó megerősítő jelleggel (vö. Borbás 1998, 48):

Érdy-kódex 85a „*Embernek eze elmeeje hajlandobbak az gonossagra mjndden ydóben mjnd ew jffjwsagatwl foghwan*.”

Érdy-kódex 58a: „*tekelletes eze elmeeje volt*”.

Ez az együttes használat újabb kérdést vet fel a kognitív nyelvészet szempontjából: vajon a szinonimák azokban a jelentéseikben, amelyekben párjaikkal a kontextusban felcserélhetőek, képesek-e ugyanúgy helyet cserélni a metaforikus kifejezésekben is? A feltételezés azt sugallná, hogy ez – legalábbis a nyelvi tényezők rendszerének szintjén – elképzelhető, a rendszer mindenképpen erős nyomást gyakorol ebben az irányban a szóhasználatra. Az elemzett metaforikus kifejezések arra utalnak, hogy bár az *ész* szó is behelyettesíthető volt az elméhez használt metaforikus nyelvi kifejezésekbe, csak elvétve, egy-egy esetben fordult

elő. Az újmagyar kori adatok ismeretében azonban mindenképpen megjegyzendő, hogy ez a középmagyar és az újmagyar kor folyamán megváltozott, évszázadok alatt ugyanezek a metaforikus kifejezések nagyon is elterjedtek az *ész* szóval is. A későbbi adatok tanulmányozásának egyik kiindulópontja lehet az a kérdés, hogy a szinonimapárok behelyettesítése egymás metaforikus nyelvi kifejezéseibe – vajon lehet-e az oka az újabb forrástartományok jelentések megjelenésének? Hiszen éppenséggel az ilyen szinonimikus, nyomatékosító ismétlések adják meg a lehetőséget a nyelvhasználat során arra, hogy egy rokon értelmű szó bekerüljön olyan kifejezésekbe, amelyekben önállóan nem lenne használatos, és így átvehesse szinonimatársától a már lexikalizálódott jelentéseket.

Ennek a folyamatnak a kognitív nyelvészeti vetülete úgy írható le, hogy a szinonimikus együttállások során az *ÉSZ* átveszi az *ELME* forrástartományait is, jelentése kibővül a forrástartományok bővülése révén. A kognitív nyelvészeti leírással a hagyományos grammatika jelentésváltozási folyamatai is könnyebben magyarázhatók, hiszen a leképezések átvétele révén történik meg a jelentésváltozás.

Ezt a jelenséget illusztrálja a többi, az *elmét* és az *észt* egymás mellett tartalmazó adat is:

Érdy-kódex 58a: „*zerelmes atyamffyaꝝ ha mennyey es isteny dolgot akarok hallany es erteney vesseetok rea yol ezotoket elmeetoket es hallyatok eedes zywel leelekkel*”

Érdy-kódex 259a: „*lathwan az yffywnak yo ezeet elmeejeet / Romay chazaar. Valentinianos. ffel vewee ewteth / tyztesseegre*”

Érdy-kódex 604b: „*kýból adatyk ertenewnk hogy nagy dychóseeges leegyen kýt soha senký halando ezeewel elmeejewel ký nem twd ýelenty*”.

Megemlítendő még, hogy nemcsak az Érdy-kódex, hanem a Vitkovits-kódex is tartalmaz ilyen adatot, amely még az *elme* vizsgálatánál került elő (a tanulmányban ez az egyetlen adat, amely nem tartozik bele az A–L-ig terjedő forrásterületbe):

Vitkovits-kódex 30. „*egebec közpt, zep termettel abrazattal, engemet meg ekesihtet, Es io elkölcel, ezzel, elmeuel zeretet zent vereuel halalauual engomet ordognec fogsagabol meg zabadihtot*”.

„egyebek között, szép termettel, ábrázattal, engemet megékesített. És jó erkölccsel, ésszel, elmével, szeretet szent vérével, halálával engemet ördögnek fogságából megszabadított”.

A forrástartományok vizsgálata még egy további kérdést is felvet a további kutatásokra nézve. Az *ész* kiugróan magas gyakoriságú forrástartománya a TARTÁLY. A magas előfordulást egyetlen kifejezés adja meg, az *eszébe vesz*. Ez az adatok közötti megoszlás jellegzetes különbség a két szó között. Ez a jelleg-

zetes különbség tulajdonképpen emlékeztet a 2015-ben végzett többnyelvű kutatásunkra (vö. Kövecses et al. 2015) a DÜH fogalmával kapcsolatosan, ahol nem két szó összehasonlítását végeztük el, hanem egyetlen szó, a *düh* adatait dolgoztuk fel, hogy megtaláljuk az adott nyelvre jellemző fogalmi modellt. A kutatásból kitént, hogy a *düh* fogalmának egyik leggyakoribb metaforája A DÜH BIRTOKOLT TÁRGY, amelynek a gyakorisága egyetlen kifejezés kiugró voltából adódik: *dühében*. Ennek az a magyarázata, hogy a magyarban legalábbis nem (vagy nagyon ritkán) használjuk a *dühben* kifejezést, inkább az a jellemző, hogy megjelöljük, kinek a *dühéről* van szó. Ez a szükségszerűség teszi lehetővé, hogy a birtokolt tárgy metafora nagyon nagy gyakoriságot mutasson. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a BIRTOKOLT TÁRGY AZ ÁLLAPOTOK forrástartománya valójában, hiszen minden érzelemhez kapcsolódhat: *örömeiben*, *mérgében*, *bánatában* stb. Ez a metafora tehát a fogalmi hierarchia egy magasabb szintjén helyezkedik el.

Bár ez a párhuzam nem minden szempontból jelent hasonlóságot, sőt, nagyon távoli párhuzamnak nevezhető, azt a kérdést mégis felveti, hogy vajon lehetséges-e, hogy az egyes fogalmakon belül a forrástartományok ugyanúgy versengenek a fennmaradásért, mint ahogy a szinonimák versengenek egymással a szókinccs szintjén? Mivel itt úgy tűnik, hogy a szinonimák versengése azon alapul, hogy az egyik szó a gyakoriság javára lemond a leképezések változatosságáról, ugyanígy az egyes fogalmakhoz tartozó forrástartományok is versenghetnek egymással. A szinonimapárok diakrón kognitív nyelvészeti vizsgálata mindenképpen előtérbe fogja helyezni azt a szempontot, hogy a lehetséges forrástartományok köre miért, milyen indoknál fogva bővül vagy szűkül, és mi határozza meg ezeket a jelenségeket. Feltételezhető, hogy amint egy nyelvben nem lehet végtelen sok szóelem, ugyanúgy nem lehet végtelen sok forrástartományt sem felhasználni egy-egy fogalom kifejezéséhez, és a fennmaradást vélhetően befolyásolja a gyakoriság, illetve ezeket a felhasználási lehetőségeket korlátok közé szorítja a nyelvhasználat. Bizonyos forrástartományok nagyobb használatra, úgymond „nagyobb népszerűsége” tesznek szert, így jobban elterjednek, más leképezések viszont ritkábbak, idővel kihalhatnak, régiesnek tűnhetnek. E feltételezésem egyelőre arra vár, hogy az Ómagyar Korpusz második része és a további évszázadok nyelvi adatainak vizsgálata alátámassza a változásokat.

Összefoglalás

Az ELME és az ÉSZ ómagyar kori metaforikus nyelvi kifejezéseinek összehasonlítása jól elemezhető különbségeket rajzolt ki. Ezek a különbségek részben

ismertek a jelentéstörténeti kutatásokból: a nyelv általában nem tartalmaz két teljesen egyforma jelentésű szót, hanem közülük egyiknek-másiknak hangulati vagy egyéb többletjelentése van. Az *elme* nem jelentett emlékezetet, illetve emlékezőképességet, ezt a jelentést az *ész* szó hordozta ebben az időszakban, az *elme* viszont kedélyt, illetve lelket is jelentett. Emellett az *ész* szó a vizsgált forrásterületen gyakrabban fordult elő, mint az *elme*. A kutatás érdekességét azok a kézzelfogható különbségek adják, amelyek a forrástartományok használatában mutatkoztak meg, ezek ugyanis elhatárolhatók a jelentések mentén.

Az *elme* lexikális kapcsolódási lehetőségeiből a vizsgált kódexek szóhasználatában rendkívül színes paletta rajzolódott ki, a metaforikus kifejezések nagyon változatosak, gazdagok, ennél fogva az ELME fogalma számtalan forrástartományal rendelkezik. A forrástartományok közül egyik sem annyira kiemelkedő, hogy gyakorisága radikálisan megelőzze a többit, az *ész* esetében viszont a TARTÁLY kifejezetten domináns, és a 'memória' jelentéshez kapcsolódik.

A szinonimák kognitív nyelvészeti vizsgálata több előnnyel is jár: már az első átvizsgálásból feltételezhetők bizonyos jelenségek. A rokon értelmű szavak bekerülhetnek egymás metaforikus nyelvi kifejezéseibe, így átvehetnek egymástól forrástartományokat, s ezáltal jelentésük is kibővül. Ez a feltételezett folyamat, amely ennek a kutatásnak a során bukkant felszínre, további vizsgálat tárgya lesz a jövőben.

A két szó leképezéseiből és gyakorisági adataiból kirajzolódó különbségek hosszú távú vizsgálata arra is fényt deríthet, hogy egyetlen fogalom konceptualizációján belül során miként alakul az egyes forrástartományok élete, válaszokat kaphatunk arra, hogy miért hal ki egy leképezés, és miért alakul ki. Természetesen az ómagyar korra vonatkozó végső következtetések levonása előtt a további szövegforrások átvizsgálása is szükséges. Ám már ebben a fázisban is valószínűsíthető, hogy az előfordulási arányok ebben a korban hasonlóak maradnak (vagy még karakteresebb különbségek alakulnak ki). A fent felvetett kérdések azt mutatják, hogy ezek az eredmények számos kutatási lehetőséget nyújtanak a kognitív nyelvészet számára.

Irodalom

- Berrár Jolán. 1967. A szavak jelentéstörténete. In Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán. *A magyar nyelv története*. 235–255. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Borbás Gabriella Dóra. 1998. A szinonimitás elméleti szempontból (Lexikai szinonimika). In *A szinonimitásról: Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I.* 44–49. Budapest: Tinta Kiadó.

- EWUng – Benkő, László főszerk. 1992. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kövecses, Z. – Szelid, V. – Nucz E. – Blanco-Carrion O. – Akkök, E. A. – Szabó R. 2015. *Anger Metaphors Across Languages: A Cognitive Linguistic Perspective*. In Heredia, R. – Cieslicka A. (eds.), *Bilingual Figurative Language Processing*. Cambridge University Press.
- Langacker, Ronald W. 1990. *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Ómagyar Korpusz. 2013. É. Kiss Katalin; Bácskai-Atkári Júlia; Blaho Sylvia; Dékány Éva; Egedi Barbara; Farkas Judit; Hegedűs Veronika; Kacsokovics-Reményi Andrea; Kántor Gergely; Novák, Attila et al. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/> (2022. jan. 28.)
- Szabó Réka. 2021. Az elme metaforái az ómagyar kori szövegmélekekben. *Argumentum* (17): 795–806. https://argumentum.unideb.hu/2021-anyagok/kovecsesz_kulonszam/KESZ/39_szabor.pdf
- TESz. – Benkő László szerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Úesz. – Gerstner Károly szerk., előkészületben. *Új magyar etimológiai szótár*. <http://uesz.nytud.hu/>
- WOT – Róna-Tas, A. – Berta, Á. 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Part I: Introduction, Lexicon „A–K”. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.

CONCEPTUALIZATION OF THE WORDS *ÉSZ* AND *ELME* IN OLD HUNGARIAN

The topic of my article is the partial reconstruction of the conceptualization of the notion *ész* ('mind') in Old Hungarian based on data collected from 23 codicis. The sub-goal of this research is an important element of a longer one, which is to follow the conceptualization of *ELME* (another word for 'MIND') from the beginnings of writing to the present day. In order to outline the development of the concept, it is essential to examine *ész* as a synonym, therefore, in the first stage I analyzed the Old Hungarian data of *elme* (see Szabó 2021), and then I compared these two words. Later on I intend to extend the study to all digitally available language monuments. The aim of my study is not only to shed light on the conceptualization of a single word, but also to gain a closer understanding of conceptualizing processes through diachronic metaphorical studies, and to draw more general conclusions from the evolution of the concept that enrich cognitive linguistics.

In this study, I briefly summarize the results of my previous research on the mind 'elme', and then, after analyzing the metaphorical expressions, I address the similarities and differences between the metaphors of the word *ész* and *elme*. As a result of the comparison, we will see that the interactions between synonyms work here as well: *elme* has many mappings that do not have too many occurrences, but are

all the more varied; in the case of the word of *ész*, on the other hand, the incidence of a single representation is remarkably high, and this narrows the use and meanings of the word, but ensures its survival against *elme*.

Keywords: conceptual metaphor, reason, mind, cognitive linguistics, language history, synonyms

KONCEPTUALIZACIJA *PAMETI* I *UMA* U STAROMAĐARSKOM DOBU

Tema rada je rekonstrukcija konceptualizacije pojma *PAMET* u staromađarskom dobu na osnovu podataka iz 23 kodeksa. Ova tema je značajan element jednog dugoročnog istraživanja, čiji je krajnji cilj konceptualizacija *UMA* od početaka pismenosti do danas. Pri prikazivanju nastanka pojma ne može se zanemariti analiza sinonima. Zato je u prvoj etapi rada akcenat stavljen na analizu podataka pojma *PAMET* u staromađarskom dobu. Zatim se porede i dva navedena pojma. Istraživanje će se proširiti i na sve spomenike jezika koji su dostupni u digitalizovanom obliku. Cilj rada nije samo da se predstavi konceptualizacija jedne reči, već da se posredstvom rezultata dijahrone analize metafora približimo upoznavanju konceptualnih procesa, i da se na osnovu nastanka izvedu zaključci koji bi obogatili kognitivnu lingvistiku. U radu se ukratko opisuju rezultati na osnovu dosadašnjih istraživanja. Zatim se posle analize metaforičkih izraza akcenat stavlja na pitanje kakve su razlike i sličnosti u metaforizaciji pojma *PAMET* u odnosu na pojam *UM*. Na osnovu analize se može zaključiti da se između sinonima javlja međusobni uticaj: *UM* poseduje brojne metafore koje nisu previše učestale ali su raznolike, dok reč *PAMET* ima jednu metaforu sa izrazitom opterećenošću, što sužava upotrebu i značenje reči ali osigurava njegovo opstajanje naspram pojma *UM*.

Cljučne reči: pojmovna metafora, pamet, um, kognitivna lingvistika, istorija jezika, sinonimi

ETO: 81'42
811.511.141
DOI: 10.19090/hk.2022.3.96-107

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

GERGELY Viktória

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Közép-európai Tanulmányok Kara
Nyitra, Szlovákia
vgergelyova@ukf.sk

VANČO Ildikó

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Közép-európai Tanulmányok Kara
Nyitra, Szlovákia
ivanco@ukf.sk

A SZÖVEGÉRTÉSI KÉPESSÉGEK ÖNREFLEXIÓS MEGÍTÉLÉSE ÉS A TÉNYLEGES TELJESÍTMÉNY KÖZÖTTI VISZONY VIZSGÁLATA¹

The relationship between critical self-reflection and actual
performance in reading comprehension

Analiza odnosa između samovrednovanja sposobnosti
razumevanja teksta i stvarnog učinka

Jelen tanulmány célja a tanulók szövegértési képességeinek önreflexiós megítélése és a tényleges szövegértési teljesítménye közötti különbségek feltérképezése, valamint annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a tanulók milyen mértékben tudják értékelni saját szövegértési képességüket. A kutatásban 300 fő vett részt. A válaszadók szakértői mintavétel alapján, két korosztályból és hasonló kétnyelvű környezetből lettek kiválasztva. A vizsgált célcsoportok a kelet-, közép- és nyugat-szlovákiai kétnyelvű települések magyar

---

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az APVV-17-0071 *Szövegértés elsajátításának segítségével anyanyelven és idegen nyelven* projekt keretén belül készült. Készült a VEGA 1/0316/21-es számú, *Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés szlovák–magyar kétnyelvű környezetben* című projekt keretében.

tannyelvű általános iskoláinak negyedik és hetedik diákjai voltak. A felmérés két részből állt. A vizsgálat egyik része önkitöltős kérdőívet tartalmazott, amelyekben az olvasási szokásaikról és saját megítélés szerinti szövegértési képességeikről kérdeztük a diákokat. A válaszok az adatközlők szubjektív véleményén alapultak. A kérdőív kitöltése után a diákok kitöltötték a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Nyelvészeti Kutatócsoportja által összeállított szövegértési tesztet, ami a két korcsoport számára három-három, különböző típusú szöveget és az adott korcsoportok kognitív képességeihez alkalmazkodó kérdéseket tartalmazott. Az adatközlők válaszai segítségével felmérhetők voltak a különbségek a diákok önbevallásán alapuló becslt szövegértési képességei és az általunk készített szövegértési tesztek eredményei között. A két vizsgálat elemzése alapján megállapítható, hogy a résztvevők túlbecsülték szövegértési képességeiket, és saját szövegértésükről alkotott véleményük nem felel meg a szövegértési tesztek eredményeinek.

Kulcsszavak: szövegértés, olvasási szokások, anyanyelv, negyedik évfolyam, hetedik évfolyam

Bevezetés

A szövegértés az anyanyelvi kompetencia leglényegesebb területei közé tartozik, s korunk társadalma alappillérenek számít. Az információ-központú társadalom megköveteli a különféle szövegek hatékony interpretálását, s így kiemelten fontos, hogy az iskolai oktatás is megfelelő mértékben foglalkozzon a szövegértés fejlesztésével. Ehhez elengedhetetlenül szükséges, hogy az oktatás során a diákok megszerezzék azokat a kompetenciákat, melyek a különböző szövegek megértésére és a szövegértési stratégiák használatához szükségesek (Bácsi–Sejtes 2009). A szövegértés folyamatát vizsgáló elméletek nemcsak a konkrét szövegek megértésének mikéntjéről szólnak, hanem elemzik a szövegben jelen levő kognitív szerkezeteket, melyek segítségével az általános megértés, az érvelés, a problémamegoldás és mindezek eredményeként a tanulás folyamatai létrejöhethetnek (Beker–Jolles–Broek 2017). Az iskolai olvasástanításnak nem csupán az a célja, hogy a gyermek elsajátítsa a mechanikus olvasás alapjait, hanem hogy az olvasási képességet felhasználva új ismeretek birtokába juthasson, s képessé váljon azok felhasználására. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a gyermek megérti, amit olvas. Ezáltal az értő olvasásnak kiemelt szerepe van a tanulásban, minden további tanulás és ismeretszerzés előfeltétele.

A nemzetközi mérések (NÚCEM, OECD) évről évre azt mutatják, hogy a szlovákiai tanulók az átlag alatt teljesítenek. A rendszerszerű mérések egész Szlovákiára kiterjednek, beleértve a nemzetiségeket is, nem kezelik azonban külön kategóriákként, vagyis nem közlik a felmérésben részt vevő nemzetiségi diákok számát és a felmérés eredményeit sem. Szlovákia legnagyobb lélekszámú

kisebbsége a magyar, s ez a kisebbség kiterjedt alap- és középfokú anyanyelvi iskolahálózattal rendelkezik. Kutatásunk témája az általános iskolák negyedik és hetedik tanulóinak szövegértési képességeinek feltérképezése. Jelen tanulmány célja a tanulók szövegértésre vonatkozó önértékelése és szövegértési teljesítménye közötti eltérések feltérképezése, a szövegértési tesztben elért eredményekkel való összevetése.

Módszertan

A kutatás alapját adó mérés 2019 májusa és júniusa között zajlott. A válaszadók szakértői mintavétel alapján lettek kiválasztva, az alanyok két korosztályból (negyedik és hetedik diákok) és hasonló kétnyelvű környezetből származtak. A vizsgált célcsoportok a kelet-, közép- és nyugat-szlovákiai kétnyelvű települések magyar tannyelvű általános iskoláinak negyedik és hetedik diákjai voltak. A felmérésben 300 diák vett részt, évfolyam szerinti eloszlás szerint 150 negyedik és 150 hetedik. A felmérés eredményeit statisztikai módszerekkel értékeltük ki. A résztvevők előre nem tudtak a felmérésről, az anonim módon zajlott, minden diák számszerű kódot kapott, így az egy adatközlőre vonatkozó adatok egyben tarthatóak. A felmérés két részből állt. A vizsgálat egyik része 23 kérdésből álló önkitöltős kérdőív tartalmazott, amelyekben felmértük a diákok szociológiai háttérét, nyelvhasználatát, olvasási szokásait, szövegértéshez kapcsolódó szubjektív véleményét. Ezt követte egy általunk összeállított szövegértési teszt kitöltése, mellyel a szövegértés szintjét mértük. A felmérés két tanítási órát, vagyis 90 percet vett igénybe minden osztályban. A vizsgálat során végig jelen voltunk az osztályteremben. Ebben a tanulmányban a szociológiai kérdőív egy kérdésköre kerül kiértékelésre, a szubjektív önértékelésen alapuló szövegértési képességekre irányuló válaszok és ezen állítások összehasonlítása a szövegértési tesztek tényleges eredményeivel.

A kutatáshoz tartozó szövegértési tesztek mindkét évfolyam számára eltérő szövegeket tartalmaztak, de a teszt felépítése hasonló volt. Mindkét teszt három szöveget tartalmazott. Az első részben egy-egy élményszerző típusú narratív szöveg (4. évfolyam: A viharadár, 7. évfolyam: Mit ugrálsz, Hideg?) átirat változatát kapták meg a diákok. Mindkét narratív szöveg egyszerű szerkezetű, folyamatos szöveg volt, terjedelmük egy A4-es oldal. A második szöveg egy-egy magyarázó típusú, ismeretterjesztő szöveg volt (4. évfolyam: A napraforgó, 7. évfolyam: A kisebbségi nyelvek megtartásának alapvető feltételei). Terjedelmüket tekintve fél A4-es oldalnyi folyamatos szerkezetű szövegek. A harmadik szöveg pedig egy-egy adatközlő típusú kevert szöveg volt, melyek folyamatos szöveget, képet és táblázatot is tartalmaztak (4. évfolyam: Időjárás-

jelentés, 7. évfolyam: Egy állatkert nyitvatartási rendje). A harmadik szöveg terjedelme szintén egy A4-es oldal volt, amiből negyedoldalnai a folyamatos szöveg és háromnegyed oldalnyi a táblázat, illetve a kép.

A negyedik évfolyam szövegértési tesztje összesen 26, nyílt és zárt végű kérdést tartalmazott, ezen belül igaz-hamis állítások, a helyes választ tartalmazó mondat kikeresése, többszörös választásos vagy az adott állítás kategorizálására vonatkozó feladatok voltak megtalálhatóak a feladatsorok közt.

A hetedik évfolyamnak szánt szövegértési teszt összesen 21 kérdésből állt, túlnyomó többségük nyílt végű volt, rövid vagy hosszabb kifejtést igényelve. A zárt végű kérdések az igaz-hamis választás, az adott állítások csoportosítása, és indoklaskérő feladattípusokat tartalmaztak.

Az emlékezeti terhelés szempontját is figyelembe véve, a diákok a szövegeket a kérdések megválaszolása során végig használhatták. Külön felhívtuk a tanulók figyelmét, hogy folyamatosan a szöveggel dolgozzanak és a szöveg segítségével válaszolják meg a kérdéseket. A szövegek feldolgozásához különböző nehézségű gondolkodási műveleteket kellett alkalmazniuk a diákoknak. A szövegekhez tartozó kérdések konkrét, explicit információk felismerésére és visszakeresésére, majd az adatok és gondolatok értelmezésére, összefoglalására és következtetések levonására, valamint a szöveg nyelvi, tartalmi és szerkesztésbeli elemeinek mérlegelésére és értékelésére fókuszáltak.

A szövegértési tesztek javítása pontozással zajlott. Az általunk kialakított és a statisztikai feldolgozás szempontjait is figyelembe vevő pontozási rendszer szerint minden helyesen megválaszolt kérdésért 1 pont járt, és a helyes válasz csak akkor volt elfogadható, ha csak a helyes válasz(ok) volt(ak) bejelölve.

Eredmények

Jelen tanulmány kutatásunk elsődleges eredményeit mutatja be. Az eredmények gondolkodási műveletek szerinti elemzésére tanulmányunk terjedelmi okok miatt nem vállalkozik, az elemzést egy későbbi tanulmányunkban tervezzük bemutatni.

A szövegértési képességek a diákok önértékelése alapján

A 300 fős kutatásban két korcsoport vett részt: 150 negyedikes és 150 hetedik diák. A nemi eloszlást illetően 53% fiú és 47% lány. A válaszadók fele származik faluról (50%), s majdnem fele városi lakos (47%), 3% nem válaszolt. Az 1. táblázat a diákok önértékelésén alapuló, saját szövegértésükre vonatkozó

véleményeit szemlélteti. A diákoknak a tesztben szereplő állításokat kellett értékelniük, elemzésüknél a teljesen egyetértek és a részben értek egyet válaszokat együtt elemeztük. A részletes eredményeket az 1. számú táblázat tartalmazza.

A válaszok azt mutatják, hogy a diákok majd fele (negyedik évfolyam: 49%, hetedik évfolyam 47%) teljes mértékben, további s további egynegyede (negyedik évfolyam 25%, hetedik évfolyam 27%) részben gondolja úgy, hogy az olvasás könnyen megy neki és mindent megértenek, amit olvasnak. A negyedikesek 47%-a, míg a hetedikesek 29%-a jelölte be azt a lehetőséget, hogy problémája van a szöveg megértésével, ha a szöveg témája ismeretlen. Tovább árnyalja az általános állításokat, hogy a további lehetőséget is tartalmazó kérdésekre némileg eltérő válaszokat kaptunk. A válaszadók valamivel több mint egyharmada (negyedik évfolyam 39%, hetedik évfolyam 37%) gondolja úgy, hogy a szöveg megértését nehezítik az ismeretlen szavak és a hosszú mondatok. A negyedik évfolyam 32%-a, a hetedik évfolyamba járók 51%-a állítja, hogy nincs gondjuk a hosszú mondatok megértésével. Mindkét csoport egyértelműen vallja, hogy a képek segítenek a szövegek megértésében, de csupán egyharmaduk (negyedik évfolyam 31%, hetedik évfolyam 36%) gondolja úgy, hogy a szöveg utáni kérdések hasznosak a szöveg megértéséhez. A szövegek megértése a negyedikes adatközlők esetében az adatközlők egyharmadának (37%), a hetedikesek csoport egyötödének okoz problémát (21%).

4. évfolyam	Egyetértek	Inkább egyetértek	Inkább nem értek egyet	Nem értek egyet
Az olvasás könnyen megy, mindent megértek, amit olvasok.	49%	25%	15%	7%
Problémát okoz az ismeretlen, nehéz szavak megértése a szövegben.	39%	20%	15%	21%
Problémát okoz a hosszú mondatok megértése.	27%	18%	15%	32%
Problémát okoz az ismeretlen témájú szövegek megértése.	47%	15%	12%	17%
A képek segítenek a megértésben.	53%	16%	7%	15%
A szöveg utáni kérdések segítenek a szöveg megértésében.	31%	25%	13%	23%

A szöveg megértése problémát okoz, nem megy nekem.	23%	14%	14%	39%
7. évfolyam	Egyetértek	Inkább egyetértek	Inkább nem értek egyet	Nem értek egyet
Az olvasás könnyen megy, mindent megérték, amit olvasok.	47%	27%	15%	7%
Problémát okoz az ismeretlen, nehéz szavak megértése a szövegben.	37%	25%	17%	20%
Problémát okoz a hosszú mondatok megértése.	15%	15%	17%	51%
Problémát okoz az ismeretlen témájú szövegek megértése.	29%	23%	16%	29%
A képek segítenek a megértésben.	43%	20%	13%	19%
A szöveg utáni kérdések segítenek a szöveg megértésében.	36%	22%	9%	28%
A szöveg megértése problémát okoz, nem megy nekem.	9%	12%	18%	57%

1. táblázat. *Szubjektív véleményen alapuló szövegértési képességek*

Mindez azt mutatja, hogy a diákok önértékelése pozitív saját szövegértési képességeiket illetően. Válaszaik szerint többségüknek nincs problémája sem az olvasással, sem a szövegértéssel. A képek segítő szerepe a szövegértésben a negyedikesek esetében játszik jelentős szerepet, mintegy kétharmaduk értett egyet ezzel az állítással, de a hetedikes korosztály számára is fontos, hogy a szöveg képeket tartalmazzon, viszont csupán egyharmaduk számára fontos, hogy a szöveg jobb megértését kérdések segítsék.

Tanulmányunk további részében az általunk elkészített szövegértési tesztek eredményeit vázolólok. A szövegértési tesztek és a szociológiai kérdőív azonos személyekkel, azonos helyen és időben lett kitöltve.

A szövegértési tesztek eredményei az egyes évfolyamokban

A negyedikesek szövegértési tesztjében a tanulók 38 pontot érthettek el. Amint a 2. táblázatban látjuk, a diákok az első szöveg esetében összesen 13 pontot, a második szövegénél 14-et, a harmadik szövegénél 11 pontot szerezhettek. A diákok számszerű átlageredményeit a 3. táblázatban közöljük. A narratív

szöveg kérdéseire kapott helyes válaszok átlagos eredménye 42%, a magyarázó szöveg helyes válaszainak aránya 55%, az adatközlő szöveg esetében az arány 61% volt. Amennyiben a diákok teljesítményét összesítve nézzük, átlagosan 19,9 pontot értek el a lehetséges 38-ból, tehát a negyedikes diákok eredményeit összesítve 52%-uk válaszolt az elvárt módon a szövegértési tesztek kérdéseire. Ez az arány a csoporteredmények szempontjából problémát jelez a szövegértés terén.

4. évfolyam (N150)	1. szöveg (narratív)	2. szöveg (magyarázó)	3. szöveg (adatközlő)	Összesen
Elért pontszám csoportátlaga	5,5	7,7	6,7	19,9
Lehetséges maximális pontszám	13	14	11	38
Elért %	42%	55%	61%	52%

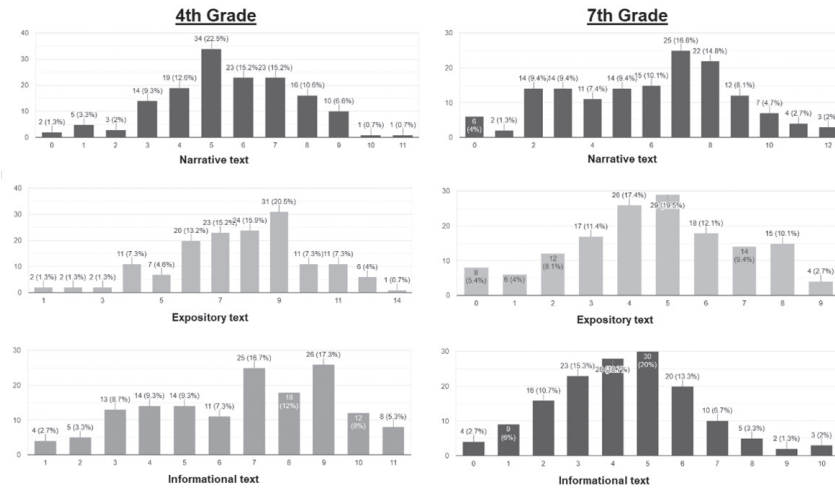
2. táblázat. A 4. évfolyam szövegértési tesztjének eredményei

A hetedikesek szövegértési tesztje értelemszerűen nehezebb szövegeket tartalmazott, mint a negyedikesek számára összeállított teszt. A diákok a teszt kitöltésével 35 pontot értek el. A szövegtípusok szerinti csoportátlagokat a 3. táblázat mutatja. A diákok átlagteljesítménye azt mutatja, hogy a vizsgált csoport a magyarázó típusú szöveg esetében érte el az elvárt jó válaszok legmagasabb arányát, az 51%-os teljesítmény azonban azt mutatja, hogy még a diákok számára legkönnyebbnek bizonyult szöveg kérdéseinek megválaszolása is nagyrészt problémát okozott (a lehetséges maximális pontszám ebben az esetben 9 volt). A másik két szövegtípus esetében az elért eredmények jóval gyöngébb szintet mutatnak. A narratív szöveg esetében az elérhető 14 pontból átlagosan 5,9 pontot, az adatközlő szöveg esetében az elérhető 12 pontból átlagosan csupán 4,3 pontot értek el a diákok. A szövegértési tesztek eredményeit összesítve a vizsgált csoport átlagteljesítménye 14,8 pont (42%). Ez az eredmény elmarad a negyedikesek átlageredményétől is.

7. évfolyam (N150)	1. szöveg (narratív)	2. szöveg (magyarázó)	3. szöveg (adatközlő)	Összesen
Elért pontszám csoportátlaga	5,9	4,6	4,3	14,8
Lehetséges maximális pontszám	14	9	12	35
Elért %	42%	51%	36%	42%

3. táblázat. A 7. évfolyam szövegértési tesztjének eredményei

A részletes elemzéshez a tesztben elért eredményesség alapján elkészítettük a korcsoportok és szövegtípusok szerinti teljesítmény eloszlását, amit grafikonok segítségével szemléltetünk. Az alábbi grafikonok részletesen, szövegtípusok szerint mutatják az elért eredményeket.

1. grafikon. Szövegtípusok szerinti átlagteljesítmények eloszlása

Az egyes szövegtípusra lebontott eredmények alapján megállapítható, hogy a narratív szöveget tekintve a negyedik évfolyamba járó csoport majd egyharmada mutat gyöngé teljesítményt (29% – 43 diák), az elérhető pontszámoknak csupán 30%-át vagy annál kevesebbet értek el. Jónak mondható teljesítményt csupán a diákok 8%-a (12 diák) ért el, ők teljesítettek a pontszámok alapján 69%-os eredményesség felett, azonban egy diák sem ért el 90%-os vagy annál jobb eredményt. Öt és kilenc pont közötti, jónak még mindig nem mondható közepes teljesítményt mutat a diákok több mint a fele. A hetedik osztályosok a narratív szöveg értésében mutatott összteljesítményét nézve a diákok hasonló teljesítményt értek el, mint a negyedik osztályba járó társaik. A diákok nem egész egyharmada (31% – 47 diák) teljesített 30% alatt, s ebben az évfolyamban is a hetedikesek csupán 9%-a (14 diák) teljesített 70% felett, és senki nem ért el 90%-nál magasabb teljesítményt. A vizsgált tanulók nagy része, 89 tanuló mutatott közepesnek éppenhogy nevezhető szintet.

A magyarázó szövegtípus válaszai mutatják a legjobb eredményeket. Ez a szöveg volt a legrövidebb, ami azt mutatja, hogy a szövegek hosszúsága, illetve az a tény, hogy a rövidebb szövegben általában kevesebb a releváns információ, mind a két korcsoportnál jobb eredményhez vezetett. A negyedikesek 11%-a

(17 diák), a hetedikesek 17%-a (26 diák) teljesített 30% alatt. A negyedikes diákok 19%-a (29 tanuló), a hetedikesek 20%-a (33 tanuló) teljesített 70% felett, ebből a negyedikesek 7%-a (1 diák) és a hetedikesek 3%-a (4 diák) teljesített 90% felett. Mindkét évfolyamban a legtöbb tanuló a közepesen teljesítők közé tartozott, a negyedikesek esetében idetartozik 105 diák (70%), a hetedikesek esetében 91 diák (61%).

Az információközlő szövegtípus eredményei alapján a negyedikes diákok 15%-a (22 diák) és a hetedikesek 35%-a (52 diák) teljesített 30% alatt. A negyedikes diákok 43%-a (64 diák), míg a hetedikesek csupán 3%-a (5 diák) teljesített 70% felett. A jól teljesítő diákok közül a negyedik évfolyamot tekintve 13% (20 diák) a tesztet 90% felett teljesítette, a hetedikesek közül senki nem ért el 90%-nál többet.

A hetedikes tanulóknak az információközlő szövegben mutatott gyöngye eredményét magyarázhatja, hogy a hetedikesek számára készített tesztszövegünk nehéznek bizonyult a diákok számára. Ebben a szövegben a helyes válaszokhoz a táblázat sokféle információját kellett feldolgozniuk. Az információk nem voltak nehezek – az állatkerti nyitva tartás adatait kellett a helyes válaszokhoz figyelembe venni – azonban egyszerre kellett sok információval dolgozni, s ez magyarázhatja a gyöngye teljesítményt. A magyarázó szöveg eredményesebb válaszai és az információközlő szöveg válaszaiban található nagyobb mértékű hibázás jól mutatja, hogy a hetedikes tanulók a rövidebb, s ezáltal kevesebb információt tartalmazó szöveggel tudnak megbirkózni. Ez azonban azért problémás, mert az általunk adott szöveg sem szövegösszeírása miatt, sem összetettségében nem volt nehezebb, mint a hetedikes tankönyvekben található tanszövegek.

A fentebb ismertetett eredmények felvetik a kérdést, hogy a tanulók többsége a tankönyvi szövegeket milyen mértékben tudja feldolgozni.

Összegzés

A diákok saját szövegértési képességeire vonatkozó állításai, vagyis hogy többségüknek nem okoz problémát az olvasott szövegek megértése és a szövegértési tesztek válaszaiból kapott eredmények között az eltérés jelentős. Kiindulva abból, hogy a kérdőívek kérdéseire adott válaszok valóságtartalma nem minden esetben fedti teljes mértékben a valóságot, a kérdőívben több szempontból is körüljártuk ezt a kérdést. A válaszok azonban koherensen mutatták az általunk feljebb elemzett képet. A megkérdezettek válasza alapján bebizonyosodott, hogy a diákok nagy része, koruktól függetlenül, úgy gondolja, hogy jó szövegértési képességekkel rendelkezik, az olvasás könnyen megy nekik, nem rendelkeznek

semmilyen különösebb nehézséggel a szövegértésre vonatkozóan. Mindez azt jelenti, hogy a tanulók nem ismerik fel a szövegértésükben jelentkező nehézségeket. Ennek legvalószínűbb oka, hogy az oktatási rendszer nem fejleszti a szövegértést, azt adottan jónak veszi, annak ellenére, hogy a nemzetközi mérések eredményei ezt nem támasztják alá.

Összevetve a saját szövegértésre vonatkozó állításokat az általunk összeállított szövegértési tesztek eredményével, jól látható a vélekedés és a valós szövegértési szint közötti ellentmondás. Ami különösen aggasztó, hogy mindkét korosztály jónak ítélte meg saját szövegértési képességét, s mindkét korosztály tényleges szövegértése győnge eredményeket mutatott. Vagyis az iskolában eltöltött évek száma alig volt befolyással a szövegértés fejlődésére, és a tanulók szövegértési problémái sem kerültek detektálásra, sem a tanulók, sem a pedagógusok részéről. A fentebb ismertetett eredmények felvetik a kérdést, hogy a tanulók többsége a tankönyvi szövegeket önállóan milyen mértékben tudja feldolgozni.

Összefoglalva elmondható, hogy a tanulók túlbecsülték szövegértési képességüket, ugyanakkor valós szövegértési képességük messze alulmarad a jó szövegfeldolgozástól. A pontos okok feltárása olyan további kutatást – kutatásokat igényelnek, melyek az oktatás módját, a tananyag és a tankönyvek jellemzőit is vizsgálják a konkrét szövegértési problémák jellegének feltárásával együtt, mindenekelőtt abból a célból, hogy a szlovákiai magyar tanulók szövegértési képességei pontosan kidolgozott módszerek segítségével legyenek fejleszthetőek.

Irodalom

- Bácsi János – Sejtes Györgyi. 2009. Didaktikai útmutató a szövegértési feladatlapok összeállításához. *Anyanyelv-pedagógia* 4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=218> (2022. febr. 12.)
- Beker, Katinka – Jolles, Dietsje – Broek, Paul van den. 2017. Meaningful learning from texts. In *Reading Comprehension in Educational Settings*, (eds.), León, José A. – Escudero, Inmaculada. 29–62. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- NÚCEM: *PIRLS 2016 Prvé výsledky medzinárodného výskumu čitateľskej gramotnosti žiakov 4. ročníka ZŠ* https://www.nucem.sk/dl/3442/Prv%C3%A9_v%C3%BDsledky_Slovensk_a_v_%C5%A1t%C3%BAcii_IEA_PIRLS_2016.pdf (2022. jan. 30.)
- OECD, *PISA 2018 Results COMBINED EXECUTIVE SUMMARIES VOLUME I, II & III. OECD 2019*. https://www.oecd.org/pisa/Combined_Executive_Summaries_PISA_2018.pdf (2022. jan. 5.)

THE RELATIONSHIP BETWEEN CRITICAL SELF-REFLECTION AND ACTUAL PERFORMANCE IN READING COMPREHENSION

The purpose of the present study is to map the differences between students' self-reflective assessment of their reading comprehension skills and their actual reading comprehension, as well as answering the question to what extent students are able to evaluate their own text comprehension ability. The target groups studied were from two age groups, fourth and seventh grade primary school students, with similar bilingual backgrounds with Hungarian as the language of instruction in bilingual regions of eastern, central and western Slovakia. A total of 300 respondents participated in the research. They were selected based on expert sampling. The survey consisted of two parts. One part of the study included self-administered questionnaires asking students about their reading habits and self-assessment of their reading comprehension skills. These responses were based solely on subjective assessments. After completing the questionnaire, the students filled out a reading comprehension test compiled by the Linguistics Research Group of the Faculty of Central European Studies at the Constantine the Philosopher University in Nitra; consisted of three different types of texts and questions adapted to the cognitive abilities of each age group. The respondents' answers were used to assess the differences between the students' self-assessed reading comprehension skills and the results of our reading comprehension tests. Based on the analysis of the two, it can be concluded that the participants overestimated their reading comprehension abilities and their self-assessment-based views did not match the results of the reading comprehension tests. *Keywords:* reading comprehension, reading habits, mother tongue, fourth grade, seventh grade

ANALIZA ODNOSA IZMEĐU SAMOVREDNOVANJA SPOSOBNOSTI RAZUMEVANJA TEKSTA I STVARNOG UČINKA

Cilj rada je sagledavanje razlika između samovrednovanja učenika u proceni sposobnosti razumevanja teksta i njihovog stvarnog učinka vezanog za razumevanje teksta, kao i da se odgovori na pitanje koliko učenici mogu da procene svoje sposobnosti na pomenutom polju. U istraživanju je učestvovalo 300 ispitanika. Ispitanici su odabirani na osnovu mišljenja stručnjaka i to iz dve starosne dobi i sličnih dvojezičnih sredina. Ciljna grupa su bili učenici četvrtog i sedmog razreda iz mešovitih naselja u istočnoj, središnjoj i zapadnoj Slovačkoj koji pohađaju nastavu na mađarskom jeziku. Istraživanje se sastojalo iz dva dela. U prvom delu su učenici ispunjavali upitnike o čitalačkim navikama i o proceni svojih sposobnosti za razumevanje teksta. Odgovori su se zasnivali na subjektivnom mišljenju učenika. Nakon toga su učenici ispunjavali test za razumevanje teksta koji je sastavio istraživački tim lingvista sa Fakulteta za Srednjeevropske studije Univerziteta

Konstantin Filozof u Nitri. Test je sadržavao po tri različita tipa teksta za svaku starosnu dob, kao i pitanja koja su bila prilagođena kognitivnim sposobnostima datog uzrasta. Na osnovu odgovora ispitanika, može se ustanoviti da postoji razlika u proceni učenika u vezi sa sposobnostima razumevanja teksta i između rezultata testa za procenu koju je izradio istraživački tim. Na osnovu analize dva istraživanja može se zaključiti da su ispitanici procenili svoje sposobnosti, te da njihova procena ne odgovara rezultatima testa za razumevanje teksta.

Cljučne reči: razumevanje teksta, čitalačke navike, maternji jezik, četvrti razred, sedmi razred

A kézirat beérkezésének ideje: 2022. márc. 20.

Közlésre elfogadva: 2022. máj. 12.

ÚTMUTATÓ

a kéziratok formai kialakításához

Kérjük a *Hungarológiai Közlemények* szerzőit, hogy kéziratuk kialakításakor és benyújtásakor az alábbi elvekhez tartsák magukat:

- A folyóirat magyar nyelvű irodalomtörténeti és -elméleti, nyelvészeti, néprajzi, művelődéstörténeti, kapcsolattörténeti szövegeket közöl.
- A folyóiratban nem jelentethető meg másutt már publikált szöveg, sem más folyóiratokban, kiadványokban hasonló cím alatt megjelent szöveg módosított változata.
- Az a szöveg jelentethető meg, amely legalább két anonim pozitív recenziót (lektori véleményt) kapott (a recenzenseket/lektorokat a szerkesztőség bízta meg). Egy pozitív és egy negatív vélemény esetén a szerkesztőség harmadik véleményt is kér.
- Ha a tudományos munka projektumi kutatás keretében készült, a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzetben fel kell tüntetni a projektumi kutatást támogató intézmény teljes hivatalos megnevezését és a projektum számát.
- Tudományos tanácskozáson elhangzott szöveg esetében úgyszintén a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzet formájában fel kell tüntetni a tanácskozás címét, az ezt szervező intézmény megnevezését, székhelyét, valamint a tanácskozás megtartásának színhelyét és időpontját.
- Kívánatos, hogy a szöveg címében kulcsfogalmak szerepeljenek. Ha a cím ilyen fogalmakat nem tartalmaz, tanácsos alcímbe pontosítani a szöveg tárgyát.
- A szöveget rövid (800–1000 leütésnyi) tartalmi összefoglaló (absztrakt) vezeti be, amely kitér a kutatás tárgyára és módszerére, kitűzött céljára és eredményére is.
- Az absztraktot kulcsszavak egészítik ki (legfeljebb 5). Ajánlatos gyakran használt, nemzetközileg ismert fogalmakat feltüntetni.
- A tanulmány főszövegének maximális terjedelme 30 000 leütés, szóközökkel.
- A hivatkozásokat nem lábjegyzetek formájában, hanem a főszövegben kérjük jelölni.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word, Times New Roman betűtípus) kérjük a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére eljuttatni.
- A tanulmányok szerzőit arra kérjük, e-mailjükben írják meg az őket foglalkoztató intézmény nevét és postacímét is (magyarul, szerbül és angolul).

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es („szimpla”) sorközzel kérjük írni.

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

Hungarológiai Közlemények év/szám. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
Papers of Hungarian Studies év/szám. Faculty of Philosophy, Novi Sad

A szerző VEZETÉKNEVE és keresztnéve (rang nélkül, a vezetéknev verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye (vagy a szerző lakcíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

Pl.:

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

xxxxx@yyyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló (absztrakt), tompán (behúzás nélkül), egy bekezdés.

Kulcsszavak: legfeljebb 5.

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz.

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykötőjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A négysorosnál hosszabb idézeteket egy sorral leválasztva, idézőjel nélkül, bal oldali 2 cm-es behúzással, új bekezdés nélkül (tompán) kérjük jelölni (kizárólag a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás, Bal parancssor alkalmazásával).

A közcímek (középre zárva, 12-es nagyság, kurzív)

(*számozás nélkül*) A művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívval, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bámmal*, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem – X. Y.).

A hivatkozás módja:

Az idézetek leőhelyét magában a főszövegben jelöljük. Lábjegyzetben kommentárt, főszöveghez társuló megjegyzéseket közölhetünk a szövegszerkesztő program Hivatkozás, Lábjegyzet beszúrása parancssor alkalmazásával.

Minden idézett szövegnek meg kell jelennie a szöveg végére illesztett *Irodalomban*. Az *Irodalom* nem bibliográfiát közöl, hanem csak azokat a műveket tünteti fel betűrendben, amelyekre a szövegben hivatkozott a szerző. Nem magyar szerző esetében a vezetéknevet vessző követi, majd a szerző teljes utónevét kiírjuk.

Az irodalomjegyzék létrehozása és a szövegbeli hivatkozás a következőképpen történik:

Könyv

Egyszerűs:

Tverdota György. 2010. *Zord bűnös vagyok, azt hiszem: József Attila kései költésze*. Pécs: Pro Pannonia.

(Tverdota 2010), idézetet követően: (Tverdota 2010, 55)

Két- vagy többszerzős:

Tolnai Ottó – Domonkos István. 1968. *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum.

(Tolnai–Domonkos 1968, 12–13)

Négy vagy annál több szerző esetén az *Irodalomban* minden szerzőt, a főszövegben azonban csak az elsőt tüntetjük fel:

Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György. 2000.

Jelképtár. Budapest: Helikon Kiadó.

(Hoppál et al. 2000, 42)

Kötetszerkesztés:

Horváth Imre – Thomka Beáta vál. és szerk. 2010. *Narratívák 8: Narratív teológia*.

Budapest: Kijárat Kiadó.

(Horváth–Thomka 2010, 58–59)

Könyvfejezet:

Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *Irodalmi kánonok*. 47–70.

Debrecen: Csokonai Kiadó.

(Szegedy-Maszák 1998, 48)

Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit. In

Narratívák 3: A kultúra narratívái, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. 51–68. Budapest: Kijárat Kiadó.

(Ricoeur 1999, 54)

Fordításban megjelent mű:

García Márquez, Gábrriel. 1990. *Szerelem a kolera idején*. Ford. Székács Vera. Bu-

dapest: Magvető.

(García Márquez 1990, 77)

Elektronikus könyv:

Dragomán György. 2014. *Máglya*. Budapest: Magvető. Epub.

(Dragomán 2014)

Interneten elérhető publikáció esetében zárójelben az utolsó megtekintés dátumát kérjük feltüntetni:

Krúdy Gyula. 1967. *Régi pesti históriák: Színes írások*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/00800/00869> (2015. jún. 9.)

(Krúdy 1967)

Cikkek, tanulmányok

Folyóirat (a folyóirat címe után az évfolyam következik):

Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* 45 (4): 1–12.

(Lengyel 2014, 10)

Lap:

Fenyvesi Ottó. 2015. Modern folklór. *Magyar Szó – Kilátó*, jan. 24–25. 24.

(Fenyvesi 2015, 24)

Interneten elérhető lap vagy folyóirat:

Szemere Katalin. 2015. Hörpölték a kultúrát. *Népszabadság*, jún. 8. <http://nol.hu/kultura/haraphato-eneklesi-vagy-1538629> (2015. jún. 9.)

(Szemere 2015)

Elektronikus publikáció:

Keresztesi József. 2014. Kilépés a múzeumból. *Litera* <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2015. jún. 9.)

(Keresztesi 2014)

Ha a cikknek DOI-száma van, kérjük azt is feltüntetni a hivatkozás végén.

A fenti jelölésmód érvényes a lábjegyzetekre is.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: Ricoeur, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen nyelven írandó.

A hivatkozások létrehozása során az itt föl nem tüntetett esetekben a Chicago Manual of Style Autor-Date System rendszerét tekintjük irányadónak:

http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A dolgozatot címmel ellátott angol, valamint szerb nyelvű rezümé és kulcsszavak zárják.

Kérjük a szerzőket, hogy kéziratuk beküldése előtt ellenőrizzék szövegük helyesírását, nyelvhelyességét, a jelölések pontosságát és következetességét, a közcímek következetes alkalmazását, valamint korrigálják a betűhibákat. A nyelvi-helyesírási gondozatlan kéziratokat, valamint azokat, amelyek nem tartják be az itt feltüntetett szerkesztői utasításokat, kénytelenek leszünk átdolgozásra javasolni.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Szerkesztőség / Redakcija / Editorial Office

Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju

21000 Novi Sad, ul. dr Zorana Đinđića 2.

Tel.: (+381 21) 485 3878

e-mail: hungar@ff.uns.ac.rs

URL: <http://hungarologiaikozlemenek.ff.uns.ac.rs>

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata / főszerkesztő Toldi Éva. – 8. évf. 26/27. sz. (1976) – . – Novi Sad : Filozofski fakultet, 1976–

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása = ISSN 0350-1353.

Kiadása másik médiumon: Hungarológiai Közlemények (online) = ISSN 2406-3266

ISSN 0350-2430 = Hungarológiai Közlemények (Print)

COBISS.SR-ID 17698

Szerkesztőségi titkár / Sekretar redakcije / Editorial secretary: Tóth Juhász Tímea
Angol fordítás / Prevod na engleski / English translation: McConnell-Duff Márta

Szerb fordítás / Prevod na srpski / Serbian translation: Andrić Edit

Lektor-korrektor / Lektura i korektura / Proof-reader: Buzás Márta

A szerb szövegeket lektorálta / Lektor za srpski jezik /

Proof-reader for Serbianian Language: Ljiljana Čuk

Fedőlapterv / Korice / Cover: Kapitány Attila

Műszaki előkészítés / Priprema za štampu / Layout: Dataprint

Példányszám / Tiraž / Copy: 150

Nyomda / Štampa / Print: Futura, Újvidék, 2022

ISSN 0350-2430

9 770350 124300 6